

સમાનો મન્ત્ર: (ऋગ્વેદ)

સમાની પ્રપા (અથર્વવેદ)

પરબ

ઓનલાઈન

વર્ષ : ૩

સ્થાપના વર્ષ : ૧૯૬૦

મે : ૨૦૦૯

અંક : ૧૧

નારાયણ દેસાઈ
પ્રમુખ

: પરમર્શનસમિતિ :
ભોળાભાઈ પટેલ
વરિષ્ઠ કાર્યવાહકસમિતિ સભ્ય

ભારતી ર. દવે
પ્રકાશનમંત્રી

: તંત્રી :
યોગેશ જોષી
: સહતંત્રી :
પ્રફુલ્લ રાવલ

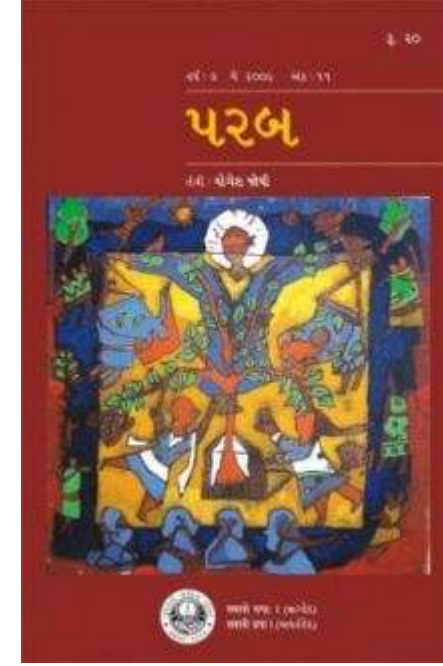

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

મેઘાણી જ્ઞાનપીઠ મ ક. લા. સ્વાધ્યાયમંદિર

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ (પ્રકાશન વિભાગ), ગોવર્ધનભવન, આશ્રમ માર્ગ,
'ટાઈમ્સ' પાછળ, નદીકિનારે, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૯
ફોન અને ફેક્સ : ૨૬૫૮૭૯૪૭

Web-site : www.gujaratisahityaparishad.org

અ નુ ક મ

પરિષદ-પ્રમુખનો પત્ર	નારાયણ દેસાઈ
તંત્રીસ્થાનેથી...	યોગેશ જોષી
કવિતા	મે મહિનામાં પૃથ્વી • ઉશનસુ, ખોડાના ખેતરમાં નીંદામણ • યજ્ઞેશ દવે, ફિનિક્સ મંગળ પર ઉતર્યું ત્યારે... • યોસેફ મેકવાન
નિબંધ	પાડિયા-તુન્તુરી • ભારતી રાણે
ભારતીય સાહિત્ય	સતી • રવીન્દ્રનાથ ટાગોર, અનુ. નિરંજન ભગત
દશ્ય-શ્રાવ્ય	ગ્રીક ટ્રેજેડી • ભરત દવે
સમીક્ષા/ગ્રંથાવલોકન	ચિત્રકાર, છબિકાર, શિલ્પકાર અને... • અજય પાઠક, સંવેદનશીલ ભીતરનો આલેખ : 'ત્યાં મારું ઘર હતું' • નવનીત જાની
પરિષદવૃત્ત	સંકલન : અનિલા દલાલ
સાહિત્યવૃત્ત	સંકલન : પ્રફુલ્લ રાવલ
આવરણચિત્ર	જગદીપ સ્માર્ત [Story-teller]

પરિષદ-પ્રમુખનો પત્ર

ઘરને ખૂણે એક-બે વિદ્વાન મિત્રો જોડે વાતચીત કરતાં અચાનક જ મને એ વાતનું ભાન થયું કે બીજા વિશ્વયુદ્ધ દરમિયાન હિટલરના સૈન્યો દ્વારા જીતી લીધેલા બે દેશોમાં પ્રજા દ્વારા અહિંસક લડત અપાયેલી તેની જાણ મિત્રોને નહોતી. નોર્વેના કબજા પછી હિટલરના મળતિયા ક્વિઝલિંગના શાસનમાં આખી શિક્ષણપદ્ધતિમાં પાઠ્યક્રમો બદલીને સરમુખત્યારશાહીને અનુકૂળ એવા બનાવવાના પ્રયાસો થયા ત્યારે ત્યાંના શિક્ષકો અને અધ્યાપકોએ એનો શાંતિમય રીતે પ્રતિકાર કરેલો. આખા દેશના લગભગ તમામ પ્રાથમિક અને માધ્યમિક કક્ષાના શિક્ષકોએ તાનાશાહી પાઠ્યક્રમ ભણાવવા ઇન્કાર કરેલો અને તેમ કરતાં શાસનનો ખોફ વહોરી, પારાવાર કષ્ટો સહન કરવા છતાં મચક તેમણે નહોતી આપી. પરિણામે હિટલર અને તેના મળતિયા શાસને પોતાના પાઠ્યક્રમ પાછા ખેંચી નોર્વેના જૂના પાઠ્યક્રમને માન્ય કરેલો. નાઝી દળોએ ડેનમાર્કમાં કબજો મેળવ્યા પછી પોતાની જાણીતી યહૂદી-વિરોધી નીતિને અમલમાં મૂકવા એક એવો વટહુકમ બહાર પાડ્યો કે બધા યહૂદી નાગરિકો ઘર બહાર નીકળે ત્યારે પોતાની બાંય પર પીળા પટ્ટા બાંધવા, કે જેથી દેશમાં ફરજ બજાવતો કે રખડતો કોઈ પણ નાઝી સૈનિક એ નાગરિકનું કોઈ પણ કારણ વિના, મોજને ખાતર અપમાન કરી શકે – એમને ગાળો ભાંડી શકે, એમના મોં પર થૂંકી શકે, અને પોતાને સૂઝે એવી જાતજાતની રીતે એને નીચા કે હલકા બતાવી શકે. એક જ દેશના એક ખાસ જૂથ કે વર્ગને આમ નોખા પાડી એને અપ્રતિષ્ઠિત કરવાનો આ હિટલરશાહી નુસખો ડેન્માર્કના રાજા અને પ્રજાને ગળે ઊતર્યો નહીં. વટહુકમનો જાહેરમાં અનાદર કરવાનું તો બધાને ફાવે એમ ન લાગ્યું. પણ એ વટહુકમના હેતુને નિરર્થક બનાવવાનો એક કીમિયો ડેન્માર્કની પ્રજાએ શોધી કાઢ્યો. એમણે નિર્ણય કર્યો કે યહૂદી-ખ્રિસ્તી સૌ નાગરિકોએ ઘરની બહાર નીકળે ત્યારે બાંય પર પીળા પટ્ટા બાંધવા. પાટનગર કોપનહેગનની બધી સડકો પીળા પટ્ટાવાળા લોકોથી જ ઊભરાઈ ગઈ. નાઝી સૈનિકો આ જોઈ આભા જ બની ગયા. આમાં કોણ યહૂદી અને કોણ નહીં, એ કહેવું અશક્ય થઈ પડ્યું. એટલે થોડા ગાળામાં જ આ આદેશ રદ થયો. શસ્ત્રબળ વડે મોટાભાગના યુરોપ પર કબજો મેળવનાર સૈન્યોને પ્રજાના આ સાર્વજનિક શાંતિમય પ્રતિકાર આગળ નમતું જોખવું પડ્યું હતું.

આ હકીકતો તો હવે ઇતિહાસમાં લખાયેલી પણ દુનિયાના ઘણાખરા ભણેલાગણેલા બૌદ્ધિકોની યાદદાસ્તમાંથી વીસરાઈ ગઈ છે. આમ થવાનાં ઘણાં કારણોમાં એક મુખ્ય કારણ એ છે કે દુનિયાનાં માધ્યમો હિંસક ઘટનાઓને જેટલી ચગાવીને આલેખે છે તેના પ્રમાણમાં શાંતિમય પ્રતિકારને પ્રગટ કરતી નથી.

વીસમી સદીના છેલ્લા બે દાયકામાં એવી બીજી પણ ઘણી ઘટનાઓ બની છે, જે આપણા ઘણા બૌદ્ધિકોની નોંધ બહાર ગઈ જણાય છે. દાખલા તરીકે ‘શીત યુદ્ધ’ના અંત પછી જુદાં જુદાં રાજ્યો વચ્ચે જેટલાં યુદ્ધો થયાં છે, એના કરતાં એ રાજ્યોની અંદર સશસ્ત્ર અથડામણો ઘણી વધારે થઈ છે. એટલે એમ જોઈએ તો આ યુદ્ધોમાંથી મોટાભાગનાં તો આન્તરવિગ્રહની કક્ષામાં આવી શકે તેવાં હતાં, પણ એની રજૂઆત માધ્યમોએ યુદ્ધની આપવામાં આવી હતી. ૧૯૮૬ના ફેબ્રુઆરીમાં માર્કોસ દેશમાંથી ભાગી ગયો અને કોરાઝોન એક્વિનોએ ફિલિપિન્સની

રજૂઆત જેવી જ કરી હતી. વળી પહેલા વિશ્વયુદ્ધ પહેલાં યુદ્ધોને અંતે મરનારાઓમાં બિન-સામરિક (સિવિલિયન) લોકોની ટકાવારી ૫% જેટલી હતી જ્યારે આજકાલનાં યુદ્ધોમાં લશ્કરી લોકોની સંખ્યા ૨૦% ઓછી અને બિન-સામરિક પ્રજાજનોની સંખ્યા ૮૦%થી વધારે હોય છે.

છેલ્લા બે દાયકાઓથી પ્રજા દ્વારા હિંસા-વિહીન પ્રતિકારના ઘણા જબરદસ્ત પ્રયોગો થયા છે, પણ એ સામાન્યપણે આપણા ધ્યાન બહાર ગયા છે. આપણે એના થોડા દાખલા જોઈએ. ૧૯૭૯માં ઈરાનમાં ત્યાંના શાહને દેશવટો ભોગવવો પડ્યો. આ ત્યાંના ધાર્મિક આગેવાનો દ્વારા આરંભાયેલી. પણ પ્રજા દ્વારા ઝિલાયેલી ટૂંકીસરખી ક્રાંતિકારી ચળવળ હતી. ત્યાર પહેલાં તે દેશમાં હિંસક બળવાના ઘણા અસફળ પ્રયાસો થયા હતા. ૧૯૭૭ની આસપાસ નિષ્કાસિત નેતા ખુમૈનીની આસપાસ બિનહિંસક પ્રતિકારનો આરંભ થયો. ફાન્સમાં બેઠા બેઠા ખુમૈની ટેપ દ્વારા સૂચનો અને આદેશો પાઠવતો. તેની નકલો ઈરાનમાં થતી અને મસ્જિદો દ્વારા આખા દેશમાં એનો પ્રચાર થતો. એ ટેપમાં હડતાળ, બોયકોટ, જાહેર દેખાવો અને અસહકાર અંગે આદેશ અપાતા, આની સામે શાસને હિંસક સાધનોનો ઉપયોગ કર્યો હતો પણ તે અસફળ થયો હતો અને શાંતિમય પ્રતિકારને ઝડપી સફળતા સાંપડી હતી.

લગભગ બે સદીઓના હિંસક પ્રયાસો પછી પોર્લેંડની સોલિડેરિટી ચળવળે ૧૯૮૦માં શાંતિમય સાધનો વાપરવાનો નિર્ધાર કર્યો. ગ્લાન્સ્કના દરિયાકિનારાના ડક્કાથી એની શરૂઆત થઈ પણ બહુ થોડા વખતમાં એનો ફેલાવો પોર્લેંડ દેશના બીજા ઘણા ભાગોમાં થયો. આ ચળવળ પૂરી થઈ ત્યાર સુધીમાં તો પોર્લેંડની સાડાત્રણ કરોડની વસ્તીમાંથી લગભગ એક કરોડ લોકો સોલિડેરિટી આન્દોલનમાં ભળી ચૂક્યા હતા. ૧૯૮૧માં મજૂરમહાજનોને ગેરકાયદેસર જાહેર કરવામાં આવ્યા ત્યારે ચળવળ ભૂગર્ભમાં થઈ. પણ ભૂગર્ભમાં રહે રહે સોલિડેરિટીએ અનેક પ્રકારનાં બિન-હિંસક આંદોલનો ચાલુ રાખ્યાં. પરિણામે વાટાઘાટો શરૂ થઈ અને છેવટે ૧૯૮૯માં પોર્લેંડમાં નવા રાજ્યની સ્થાપના થઈ.

એ જ રીતે સુદૂર બોલિવિયામાં એક પછી એક મોટી થતી પાંચ સામાન્ય હડતાળો પછી ૧૯૮૨માં લશ્કરી વડાઓને ગાદી છોડીને બે વર્ષ પહેલાં ચૂંટણીમાં જીતેલા લોકોના હાથમાં સત્તા સોંપવી પડી. બોલિવિયાની ચળવળની શરૂઆત રાજધાની લા પાઝમાં ત્રણ મહિલાઓના અનશનથી થયેલી અને તે વ્યાપક થઈ ત્યારે તેમાં ખેડૂતો અને મજૂરોએ ભેગા થઈને ચળવળ કરેલી.

આ બાજુ પ્રશાંત મહાસાગરને કાંઠે ફિલિપિન્સમાં રાષ્ટ્રપતિ ફર્ડિનંડ માર્કોસના ૧૩ વર્ષના લશ્કરી રાજ પછી રાજધાની ક્વિઝોન સિટીમાં પ્રજા-જાગરણ થયું. તાનાશાહે પૂરા આત્મવિશ્વાસ સાથે ચૂંટણીની જાહેરાત કરી અને એમાં તેણે ખરાબ રીતે પછડાટ ખાધી. ચૂંટણીમાં પ્રજાના સ્વર્ગસ્થ નેતા બેનિશો એક્વિનોની વિધવા કોરાઝોન જીતી હતી, તે છતાં માર્કોસે પોતે જીત્યો છે એમ જાહેર કર્યું. કોરાઝોન ‘એક્વિનોનું ચૂંટણીનું સૂત્ર ‘સાચી સત્તા લોકોની’ હતું. માર્કોસની છેતરપિંડી સામે સરકારના કેટલાક મુખ્ય અધિકારીઓએ રાજીનામાં ધરી દીધાં. ફિલિપિન્સના બિશપ લોકોની કોન્ફરન્સે જાહેર કરેલ નિવેદન દેશમાં ઠેરઠેર ખ્રિસ્તી દેવળોમાં વાંચવામાં આવ્યું. જેમાં પ્રજાની અહિંસક પ્રતિકારની ફરજ અંગે સમજૂતી

લોકો દ્વારા કાયદેસર રીતે ચૂંટાયેલી લોકસભામાં રાષ્ટ્રપતિ તરીકે સ્થાન ગ્રહણ કર્યું.

જૂના સોવિયેટ યૂનિયનનાં ૮૯ 'પ્રજાતંત્ર' રાજ્યોમાંથી બાલ્ટિક વિસ્તારના ઈસ્થોનિયા, લિથુએનિયા અને લેટવિયાથી રશિયાના સામ્રાજ્યના વિગઠનની શરૂઆત થઈ. ત્રણે દેશોએ પોતાની સ્વાયત્તતાની માગણી સારુ શાંતિમય સાધનો વાપરવાનો નિર્ણય કર્યો હતો. સોવિયેટ સૈન્યોના હિંસક હુમલાઓ સામે પણ આ ત્રણે દેશોની પ્રજા અહિંસક રહી. આ દેશની ચળવળને બીજાં સોવિયેટ પ્રજાતંત્રો અને સ્વીડન જેવા યુરોપના સ્વતંત્ર દેશોએ પણ નૈતિક અને રાજનૈતિક ટેકો આપ્યો. એમની સફળતા પાછળ એ પણ એક મહત્ત્વનું કારણ હતું.

બેલારૂસ અને યુક્રેઇનની સ્વતંત્રતા તો સીધી વાટાઘાટોના ટેબલ ઉપર જ નીપજી, જ્યારે ચેચિનિયાએ છૂટા થવા સારુ હિંસક યુદ્ધનો રસ્તો લીધો. એમાં સારી પેઠે ખુવારીને અંતે કામચલાઉ સમાધાન થયું, પણ ત્યાં હજી સુધી સ્વાયત્તતાની માગણી સોએ સો ટકા પૂરી નથી થઈ.

ઉપર મેં જે થોડા દાખલાઓ આપ્યા છે તે આપવાનાં બે કારણો. એક તો 'પરબ'ના વાયકોમાં ઘણા બૌદ્ધિકોને પ્રજાઓની તાજેતરમાં થયેલી ચળવળોની માહિતી પૂરી પાડવા અથવા એ બાબત એમની વિસ્મૃતિ ખંખેરવા. બીજું કારણ આપણા સામાન્ય જીવનમાં જાણ્યે-અજાણ્યે પેસી રહેલા કે પેસી ચૂકેલા એક પ્રદૂષણ તરફ ધ્યાન ખેંચવા. એ પ્રદૂષણ તે આપણાં ઘણાં પ્રસાર-માધ્યમોની 'સમાચાર' અંગેની ભૂલ ભરેલી સમજ. આપણી પ્રજાનું માનસ ઘડવામાં, ખાસ કરીને વાચાળ બૌદ્ધિક મધ્યમ વર્ગનું માનસ ઘડવામાં આપણાં પ્રસારમાધ્યમો ઘણો મોટો ભાગ ભજવે છે. વિચાર અને અભિપ્રાય બનાવવા અને એને વહેતા મૂકવામાં માધ્યમોનો જબરદસ્ત ફાળો હોય છે. આપણામાંથી ઘણા તો છાપાનાં મથાળાં વાંચીને – એ મથાળાં નીચે અને એની લીટીઓની વચ્ચે નિહિત સત્યને જોવા, એનું પૃથક્કરણ કરવા કે સમજવાની ઝડપથી સરકી જતી દુનિયામાં આપણને ફરસદ હોતી નથી. ઘણા તંત્રીલેખો તો તંત્રીઓના નાના ફૂંડાળાથી બહાર નીકળે તો પણ ભાગ્યશાળી ગણાય એમ હોય છે. આમ ઉપરછલ્લા અભ્યાસ (?)ને લીધે ઘણી વાર આપણે આપણા અભિપ્રાયો બનાવીએ છીએ અને એની ચર્ચા કરીને એને ઘૂંટી ઘૂંટીને પાકા કરીએ છીએ. આ કાચા પાચા પર ઊભેલી ઇમારતના મૂળમાં અર્ધસત્ય, મિથ્યા કે અસત્ય, જીવનમૂલ્યોની ઉપેક્ષા, અવહેલના કે તુચ્છકારભરેલ પાકા હોય છે. અને આપણા સમાજનું લોકમાનસ ઘડવામાં આ બધું બહુ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. જેની ઉપર આપણી આ 'શબ્દવલ્ગના' અસર થાય છે તે 'પ્રજા', 'જનતા' કે 'લોકો' કંઈક અપવાદસ્વરૂપ ક્રિસ્તાઓમાં જ પોતાના આગવા નિર્ણયો લે છે. બાકી એનો હોય છે ગાડરિયો પ્રવાહ. ઘણી વાર તો એની હાલત 'વા વાયો ને નળિયું ખસ્યું, તે દેખીને કૂતરું ભસ્યું; બહુ થયો ત્યાં શોરબકોર, કોઈ કહે 'મેં દીઠો ચોર' જેવી હોય છે. વળી આ પ્રવાહ પ્રવાહી પેટ્રોલ જેવો જરાક તણખો લાગતાં ભડકો થાય એવો હોય છે. અને ઇરાદાપૂર્વક ચિનગારી ચાંપનારાનો આપણે ત્યાં તોટો નથી. જેને મન દેશ કરતાં પક્ષનું, પક્ષ કરતાં જૂથનું, જૂથ કરતાં અંગત હિતનું વધુ મહત્ત્વ હોય; જે માણસજાત કરતાં પોતાના ધર્મને, ધર્મ કરતાં સંપ્રદાયને, સંપ્રદાય કરતાં એની રીતરસમોને અગત્યની ગણતા હોય છે, એવા આગેવાનો આ ગાડરિયા પ્રવાહને પોતાની ધારેલી દિશામાં ખેંચી જવા તત્પર ઊભા હોય છે. પરિણામે અંધનૈવ તોપખાના: યથાન્ધા: જેવી આપણી હાલત થાય છે. આપણી આગળનું આ એક મોટું બૌદ્ધિક સંકટ છે. આ સંકટ પાછળ દેખીતી

રીતે જે કારણો કામ કરે છે, તેમાંનાં કેટલાંક નીચે મુજબ છે :

૧. બૌદ્ધિકોના સ્તરે ઊંડા, તટસ્થ અભ્યાસનો અભાવ અને સમાજકલ્યાણ અર્થે નિઃસ્વાર્થ, મૂલ્યનિષ્ઠ, ચિંતન-મનનનો પ્રમાદ;

૨. આપણાં તમામ પ્રકારના પ્રસારનાં માધ્યમો ઉપર સત્ય કરતાં સત્તાનો અને શ્રેયસ કરતાં પૈસાનો વધુ પ્રભાવ;

૩. સેવા, પ્રજાપ્રેમ, ત્યાગ અને પુરુષાર્થને બદલે સ્વાર્થ, દ્વેષ, ઝનૂન કે વારસા જેવા અકસ્માતને લીધે નીપજેલું નેતૃત્વ;

૪. પોતાના કોયડાઓ કોઈ બીજા ઉકેલશે એવી આશા રાખીને બેઠેલ પુરુષાર્થહીન, તેજવિહીન, શરીરસુખવાંચ્છુ મધ્યમ વર્ગ;

૫. પોતાના રોજબરોજના પ્રશ્નોમાંથી ઊંચી ન આવી શકતી મધ્યમ વર્ગ તરફ મોં વકાસીને નિરંતર નિહાળતી લાચાર પ્રજા.

આ બધાં કારણો પાછાં એકબીજા ઉપર અસર કરે તેવાં છે. અને બધું મળીને એ એક વિશાળ વિષયક ખડું કરે છે.

વિષયકને તોડવાનો એકમાત્ર ઉપાય – એ ચક્ર ઉપર આપણે જે બિંદુ પર ઊભા હોઈએ ત્યાં જ એની ઉપર આઘાત કરવો એ છે. બીજાની વાટ જોયે પાલવે એમ નથી.

નારાયણ દેસાઈ

જ્યંતિ દલાલની જન્મશતાબ્દીએ...

જ્યંતિ દલાલની જન્મશતાબ્દીએ થાય છે, એક માણસ તરીકે તેઓ કેટલા મોટા હતા ! માણસને તેઓ કેટલું ચાહતા ! નાટ્યકાર, વાર્તાકાર, નવલકથાકાર, નિબંધકાર, ચરિત્રકાર, અનુવાદક, બૌદ્ધિક, વિચારનું અખૂટ ભાથું ધરાવતા વક્તા, પત્રકાર, લમણામાં વાગે તેવી કાળઝાળ ગરમી જેવા કટાક્ષ કરનારા જ્યંતિ દલાલ ભીતરથી શિયાળાની સવારના તડકા જેવા હતા. મોટા સાહિત્યકાર કે મોટા રાજકારણી હોવાનો ભાર એમની પાસે જનાર કોઈને લાગતો નહિ. એમના સાંકડી શેરી - જીવણ પોળના ઘરે અનેક સાહિત્યકારો, બૌદ્ધિકો, નેતાઓ આવતા. જયપ્રકાશ નારાયણ, રામમનોહર લોહિયા, બ. ક. ઠાકોર, અમેરિકાના સાક્ષર એલન ટેઈટ આદિ એમના ઘરે આવેલા. 'રેખા'ની નાનકડી ઓફિસમાં તો ઉમાશંકર જોશીએ નોંધ્યું છે તેમ, 'બૌદ્ધિકો, લેખકો, કળાકારો, સામાજિક કાર્યકરોનો અહીં જામતો.' બી. કે. મજુમદાર, એસ. આર. ભટ્ટ, ઉમાશંકર જોશી, સુન્દરમ્, નિરંજન ભગત આદિ અવારનવાર આવતા. દુનિયાભરના પ્રશ્નોની ચિંતા-ચર્ચાની સાથે ચા-પાણી તથા ઋતુઋતુનાં ફળ હોય. ભગતસાહેબે નોંધ્યું છે : '૧૯૪૪-૪૬માં રોજ સાંજે બેત્રણ કલાક 'રેખા'ની ઓફિસમાં ખૂણામાં પાટલી પર મૂંગા મૂંગા બેસીને હું જેટલું ભણ્યો છું એટલું યુનિવર્સિટીની બે કોલેજોમાં ભણ્યો નથી.'

(‘જગભરુ જ્યંતિ દલાલ’, ૧૯૮૬, પૃ.૬૩)

અત્યારે પ્રામાણિક બૌદ્ધિકોની ખોટ વરતાય છે ત્યારે બૌદ્ધિકોના ચોરાની તો વાત જ ક્યાં કરવી ? મોટા સાહિત્યકારો, બૌદ્ધિકો જ નહિ, પટાવાળા, રિક્ષાવાળા, મિલમજૂર જેવા નાના માણસો પણ જ્યંતિભાઈ પાસે પ્રશ્નો લઈને નિઃસંકોચ જઈ શકતા ને ઉકેલની સાથે માનવીય હૂંફ પણ પામતા. રિસેસના સમયે તેઓ હાજર હોય તો બાલમંદિરનાં નાનાં નાનાં ટેણકાંચ રિસેસમાં એમની પાસે આવતાં, ટચૂકડી હથેળીથી જ્યંતિભાઈને તાળી દેતાં ને એક એક બિસ્કિટ મેળવતાં. તોફાની છોકરાં એમને ખૂબ ગમતાં. આંબાવાડીમાં એમની નીચેના ફ્લેટમાં રહેતો જાડિયો છોકરો તો થેલીમાં કુરકુરિયાં ભરીને એમની પાસે જઈ શકતો ને એમની સામે થેલીમાંથી કુરકુરિયાં ઠાલવતો ! એ જાડિયાનું હડકવાથી મોત થયેલું તો એની છેલ્લી ક્ષણો વખતેય હોસ્પિટલમાં જ્યંતિભાઈ હાજર હતા. સામેના આસોપાલવ પરથી એક બુલબુલ નિઃસંકોચ એમની પાસે આવતું ને એમના હાથમાંથી કેળું ખાતું ! એ બુલબુલ કેળાં સિવાય બીજું ફળ ખાતું નહિ. એક વાર ઘરમાં કેળાં નહોતાં તો તેઓ છેક ટાઉનહોલ સુધી જઈને બુલબુલ માટે કેળાં લઈ આવેલાં ! આરપાર વીંધી નાખે તેવા મર્મભેદી કટાક્ષ કરતા જ્યંતિભાઈનો ગુસ્સો કેવો હશે એ જાણવા રઘુવીર ચૌધરીએ પ્રશ્ન કરેલો તો જવાબમાં રંજનબહેને કહેલું કે ‘મને યાદ નથી કે સાહેબ મારા પર ગુસ્સે થયા હોય.’

તેઓ માણસને ખૂબ ચાહતા, આથી એમને માણસની ઓળખ-પરખ હતી. રઘુવીર ચૌધરીએ નોંધ્યું છે –

‘અમદાવાદના એમના મતદાર-વિસ્તારની એકેએક પોળથી એ પરિચિત હતા. એ

પરબ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સભ્યપદ અને ‘પરબ’ના લવાજમ અંગે :

- ✓ ‘પરબ’ દર મહિનાની દસમી તારીખે પ્રકાશિત થાય છે.
- ✓ ‘પરબ’ના ગ્રાહક તથા પરિષદના સભ્ય વર્ષમાં ગમે ત્યારે થઈ શકાય છે.
- ✓ ‘પરબ’નું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૧૫૦ છે.
- ✓ વિદ્યાર્થીઓ માટે ‘પરબ’નું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૭૫ છે, પ્રમાણપત્ર સાથે બીડવું.
- ✓ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના વાર્ષિક તેમજ આજીવન સભ્યપદના શુલ્કમાં ‘પરબ’ના લવાજમનો સમાવેશ થઈ જાય છે.
- ✓ પરિષદના વાર્ષિક વ્યક્તિગત સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૨૦૦ તથા સંસ્થાગત સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૩૦૦ છે.
- ✓ પરિષદના આજીવન સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૨,૦૦૦ છે તથા સંસ્થા આજીવન સભ્ય ફી રૂ. ૩,૦૦૦ છે. (વિદેશવાસીઓ માટે ૭૫ પાઉન્ડ અથવા ૧૩૦ ડોલર.)
- ✓ ‘પરબ’ લવાજમ તથા પરિષદ સભ્યપદ શુલ્કની રકમ મનીઓર્ડર અથવા ડિમાન્ડ ડ્રાફ્ટથી ‘ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ’ના નામે જ મોકલવી.

લેખકોને :

- ✓ ‘પરબ’માં પ્રગટ થતાં લખાણોમાંના વિચાર-અભિપ્રાયની જવાબદારી જે તે લેખકની રહે છે.
- ✓ લેખકોએ પોતાનું લખાણ ફૂલ્સકેપ અથવા A4 સાઈઝના કાગળની એક બાજુએ, સુવાચ્ય અક્ષરે લખી મોકલવું. પોસ્ટકાર્ડ, ઇનલેન્ડ કે ચબરખીઓમાં કૃતિ મોકલવી નહીં. પ્રત્યેક કૃતિ નીચે પૂરું સરનામું લખવા તથા એક નકલ પોતાની પાસે રાખીને જ કૃતિઓ મોકલવા વિનંતી.
- ✓ સ્વીકૃત કૃતિની જાણ કરાશે. ટપાલ-ટિકિટો ચોંટાડેલું કવર મોકલ્યું હશે તો જ અસ્વીકૃત કૃતિ પરત કરવામાં આવશે, અન્યથા કૃતિ રદ ગણવી. પોસ્ટકાર્ડ મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃતિની જાણ કરાશે.
- ✓ પત્રવ્યવહારનું સરનામું : તંત્રી, ‘પરબ’ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ (પ્રકાશન વિભાગ), ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, ‘ટાઈમ્સ’ પાછળ, નદીકિનારે, પો.બો. ૪૦૬૦, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૮

કોને નહોતા ઓળખતા ? મવાલીઓ, મજૂરો, લારીવાળાઓ, નાનામોટા દુકાનદારો, ઘડિયાળના કાંટે જવતા મુનીમજીઓ, નાટકવાળા, છાપાંવાળા, લખનારા, લખવાનું છોડી ચૂકેલા, જુદા જુદા રાજકીય પક્ષોના કાર્યકરો – સહુને એ ઓળખે, માત્ર નામથી નહીં, એમના જીવનની નાની વિગતો સાથે. કોણ ક્યારે મરી ગયું એ પણ એમને યાદ હોય. ખબર કાઢવા ન જઈ શક્યા હોય તો છેવટે સ્મશાનમાં તો જઈ આવ્યા હોય જ.’

નગરને અને નગરજનોને આટલું ચાહનારા પ્રામાણિક ‘પ્રજાપુરુષ’ અત્યારે ક્યાં મળે ?

કોમી હુલ્લડો દરમ્યાન પણ એમણે શાંતિ સ્થાપવા નિર્ભયતાથી, અડગ રહીને કામો કરેલાં. ‘મને મારી નાખો તો પણ આ દુકાન નહીં લૂંટાવા દઉં’ – હાક પાડતા તેઓ દુકાન લૂંટાતી રોકવા ઊભા રહેતા. ખૂન થઈ ગયા પછી લાશો ખસેડવાનું કામ પણ એમણે કરેલું. અત્યારે બિનસાંપ્રદાયિકતાની મીડિયામાં મોટી મોટી વાતો કરનારાઓમાંથી કોમી હુલ્લડ દરમિયાન શાંતિ સ્થાપવા હિન્દુ તથા મુસલમાન લત્તાઓમાં જનારા કેટલા ?

ઊંચો મજબૂત દેહ, સફેદ લેંઘા-ઝભ્મમાં સજ્જ. ઠંડી હોય તો ઉપર બંડી. અંદર-બહાર ખાદી જેવી સાદગી. લંબગોળ ભરાવદાર ચહેરો. સુભાષચંદ્ર બોઝ જેવાં ચશમાં, વારે વારે ઊંચકાતી ભમ્મરો, ચશમાંનાં જાડા કાચ પાછળથી ઝીણી નજરે જોતી-સાંભળતી આંખો ! વિવેક તથા સંયમવાળા શાંત ચહેરા પર જાણે ‘સનશાઈન’ ! ઉમાશંકર જોશીએ લખ્યું છે – ‘જ્યંતિભાઈ એટલે ‘સનસાઈન’. સૂર્યનો ખુશનુમા તડકો, હૃદયની ઉષ્મા. દલાલ હોય અને આસપાસ કોઈ પણ માણસ વિષાદમય હોય એ બની શકે નહિ’.

(‘જગભેરુ જ્યંતિ દલાલ’, પૃ. ૩૦)

મૂઠી ઊંચેરા, મોટા ગજાના માણસ એવા જ્યંતિભાઈ કેવું જીવન જીવી ગયા એ વિશે ભગતસાહેબે એમની આગવી શૈલીમાં લખ્યું છે –

‘એ એક વીર્યવંત વીરપુરુષનું જીવન જીવી ગયા. પ્રતીતિનું જીવન જીવી ગયા. જીવવું તો પોતાની શરતે જીવવું. કોઈનીયે શેહશરમ વિના જીવવું. નિઃસંકોચ, નિશ્ચલ, નિર્ભય જીવવું. મરદાનગીથી જીવવું. મુક્ત જીવવું. મૃત્યુમાં જીવવું. મરજીવાળું... .... વિચાર, વાણી અને વર્તનના અભેદથી, ઐક્યથી જીવવું. બૌદ્ધિક પ્રામાણિકતાથી જીવવું.’

(‘જગભેરુ જ્યંતિ દલાલ’, પૃ. ૬૨)

જ્યંતિ દલાલનો જન્મ જ્ઞાનપંચમીએ, તા. ૧૮-૧૧-૧૯૦૮ના રોજ રંગભૂમિમાં થયેલો ! એ સમયના આનંદભુવન થિયેટરમાં ! એમના પિતા ઘેલાભાઈ એ સમયે ‘દેશી નાટક લિમિટેડ’ના માલિક હતા. આમ, ગળથૂથીમાંથી જ એમને નાટક મળેલું. નાટકના સંવાદોની ભાષા હાલરડાની જેમ જ એમના કાને પડેલી. એમની આંખોને ‘લાકડાની કાયા અને લૂગડાંની માયા’ના રંગો જોવા મળેલા. આમ બાળપણથી જ દૃશ્ય-શ્રાવ્ય સંસ્કાર સિંચાયેલા. નટમંડળી એમને ‘સાહેબ’ના હુલામણા નામથી બોલાવતી. નાટકમંડળી ફરતી રહેતી, આથી એમણે ગામગામનાં પાણી પીધેલાં. નાટકમંડળી જાય ત્યાં જવાનું થતું. આથી એમનું પ્રાથમિક શિક્ષણ અલગ અલગ સ્થળે. માધ્યમિક શિક્ષણ ટ્યુટોરિયલ હાઈસ્કૂલ અને દીવાન બલ્લુભાઈ માધ્યમિક શાળામાં. નાની ઉંમરે માતાનું મરણ ને ચૌદ વર્ષની વયે પિતાની છાયા પણ એમણે ગુમાવેલી. મૅટ્રિક પછી પાર્ટ ટાઈમ

જોબ કરતા. ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે ગુજરાત કૉલેજમાં દાખલ થયેલા. ગુજરાત કૉલેજમાં ઉમાશંકર એમનાથી એક વર્ષ પાછળ - ૧૯૨૮માં યુવાનોનું નેતૃત્વ લઈ ગોરા પ્રિન્સિપાલ શિરાઝ સામે લડત ચલાવેલી. શિરાઝનો લાલ શેરો નડ્યો પરિણામે ઇતિહાસ અને અર્થશાસ્ત્રના આ તેજસ્વી વિદ્યાર્થી ડિગ્રી લઈ શક્યા નહિ. બી.એ. ડિગ્રી પરીક્ષા માટે માત્ર એક જ સત્ર બાકી હતું. ગુજરાત કૉલેજમાં અવેતન રંગભૂમિને ખીલવવામાં એમનો મોટો ફાળો હતો. અભ્યાસ છોડીને એમણે ૧૯૩૦માં આઝાદીની લડતમાં ઝંપલાવ્યું. ૧૯૪૨ની લડતમાંથી એમણે ભાગ લીધો ને જેલ ભોગવી. કુલ મળીને આઠેક વર્ષ એમણે જેલમાં ગાળેલાં. એમની પ્રથમ નવલકથા ‘ધીમુ અને વિભા’ એમણે જેલમાં લખી. અભ્યાસ છોડ્યા પછી તેઓ રાજકીય-સામાજિક પ્રવૃત્તિની સાથે સર્જન, અભિનયક્ષેત્રે પણ સક્રિય રહ્યા. ‘વીણાવેલી’માં એમણે યાદગાર અભિનય કર્યો હતો.

૧૯૩૬માં અમદાવાદમાં સાહિત્ય પરિષદના અધિવેશનમાં તેઓ મનોરંજન સમિતિના અધ્યક્ષ હતા. એમાં એમણે ઉમાશંકર જોશીકૃત ‘દુર્ગા’ ભજવેલું. એમાં મુખ્ય ભૂમિકા રંજનબહેને ભજવેલી. સ્ત્રીપાત્ર માટે રંજનબહેનનું નામ સ્નેહરશ્મિએ સૂચવેલું. રંજનબહેન સાથે એમનાં લગ્ન ૧૯૪૭માં, ૧૬મી જુલાઈએ, ‘રેખા’ની ઓફિસમાં, થોડા મિત્રોની હાજરીમાં સદાઈથી થયાં. રંજનબહેનનું એ પુનર્લગ્ન. રંજનબહેનને બે બાળકો હતાં. લગ્ન પછી પોતાનાથી બાળકો ન થાય એમ ઇચ્છવું એ જ્યંતિભાઈની સમજ હતી, કહો કે આદર્શ હતો. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને લોકશાહી બંધારણ આપવામાં પણ તેઓ સક્રિય રહેલા. થોડાં વર્ષ એમણે પરિષદના મંત્રી તરીકે સેવા આપી હતી.

૧૯૩૦માં ભારતમાં બોલતાં ચલચિત્રોનો આરંભ થયેલો ને ૧૯૩૪માં તો જ્યંતિ દલાલે કલાત્મક ફિલ્મ ‘બિખરે મોતી’ બનાવી હતી. આ ફિલ્મમાં કમલાદેવી ચટ્ટોપાધ્યાયે અભિનય કરેલો. પરંતુ આ ફિલ્મ ચાલી નહિ. સાહેબ પોતે જ પોતાની મજાક કરતાં કહેતા – ‘આ ફિલ્મમાં પ્રોડ્યુસર, ડિરેક્ટર, એક્ટર તેમ સ્પેક્ટેટર પણ હું એકલો જ હતો.’

કોઈ સામયિકના પ્રકાશન વગર એમને ચાલતું નહિ. ‘રેખા’ માસિક અને ‘ગતિ’ ગ્રંથમાળા સાથે થોડો સમય ‘ગતિ’ સાપ્તાહિકનું સંપાદન કરેલું. ત્યાર બાદ ‘રંગમ’ના બે વાર્ષિક અંકો પ્રગટ કરેલા. દૈનિક ‘નવગુજરાત’ના તંત્રી તરીકે એમણે કામ કરેલું અને તે પછી દૈનિકોમાં કટારલેખન કર્યું હતું.

જ્યંતિ દલાલ ગાંધી વિચારધારાથી પ્રભાવિત હતા. અન્ય બૌદ્ધિકોની જેમ તેઓ સમાજવાદથી રંગાયેલા. એમની પ્રતિભા બહુમુખી હતી. ૧૯૩૪માં જયપ્રકાશ નારાયણે સ્થાપેલા પક્ષના નેતા, ૧૯૫૬ના મહાગુજરાત આંદોલનના સૂત્રધાર તથા ૧૯૫૭માં મુંબઈ ધારાસભાના સભ્ય તરીકે એમણે નિષ્ઠાપૂર્વક કામ કર્યું હતું. થોડા મિત્રોએ મળીને એક પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ શરૂ કરેલું – વસંત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ. જીવનના અંત સુધી પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં મેનેજિંગ ડિરેક્ટર તરીકે કામ કર્યું. સવાર-સાંજ પ્રેસમાં જતા એ સમય બાદ કરતાં બાકીના સમયે લેખનકાર્ય.

અમદાવાદને તેઓ ભરપૂર ચાહતા. અમદાવાદની પોળોને, પોળના જીવનને, લોકોને, પોળમાં આવનારા ફેરિયાઓને – સહુને તેઓ ચાહતા. એમના હૈયામાં ઠરેલું પોળનું જીવન ‘શહેરની શેરી’માં હૂબહૂ પ્રગટ થયું છે. એમાં શેરીજીવનના, શેરી-સંસ્કૃતિના ધબકાર બરાબર ઝિલાયા છે. આ ગદ્યપુસ્તક સ્વરૂપના કોઈ ચોક્કસ ચોક્કામાં સમાય તેવું નથી. એમાંનાં તાજગીભર્યાં સૂક્ષ્મ વર્ણનો, વિલક્ષણપાત્રો, બોલી, નાના-મોટા પ્રસંગો, શેરીના અવાજો આદિ

થકી તે વખતની અમદાવાદની શેરી અને અમદાવાદ જાણે જીવંત જીવંત થઈ ઊઠે છે.

જયંતિ દલાલ પાસેથી ૨૮ મૌલિક પુસ્તકો, બે સંપાદનો તથા ૪૨ અનૂદિત પુસ્તકો આપણને મળ્યાં છે. ઉમાશંકરે નોંધ્યું છે -

‘જયંતિ દલાલ એ ગુજરાતી સાહિત્યમાં ટૂંકી વાર્તાની નવીન શૈલી ખેડનારા તરીકે, એકાંકી નાટકને સુંદર ઊંડાણવાળો સાર્થક એવો આકાર આપનાર તરીકે અને ગદ્યના એક સરસ લેખક તરીકે લાંબા વખત સુધી યાદ રહેશે.’

‘ધીમુ અને વિભા’ તથા ‘પાદરનાં તીરથ’ જેવી નવલકથા; ‘સોયનું નાકું’, ‘માની દીકરી’, ‘કજળેલાં’, ‘દ્રૌપદીનો સહકાર’ જેવાં એકાંકીઓ; ‘આ ઘેર પેલે ઘેર’, ‘ઝાડ, ડાળ અને માળો’, ‘હું એ ? એ હું ?’, ‘ઉત્તરા’, ‘જગમોહને શું જોયું ?’, ‘અડખેપડખે’ જેવી ટૂંકી વાર્તાઓ; ‘યુદ્ધ અને શાંતિ’ ભાગ-૧થી ૪, ‘આશા બહુ લાંબી’ જેવા વિશ્વવિખ્યાત નવલકથાઓના અનુવાદ એમની પાસેથી મળ્યાં છે. સોવિયેત રશિયાનું નહેરુ પારિતોષિક, નર્મદ સુવર્ણચંદ્ર તથા રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક (૧૯૫૯) એમને એનાયત થયેલા. જન્મશતાબ્દી વેળાએ મોટા ગજાના માણસ અને સર્જક એવા જયંતિ દલાલને વંદન.

- યોગેશ જોષી

કવિતા

મે મહિનામાં પૃથ્વી | ઉશનસુ

ગાન

સૂર્યને તડકે ઊજળી ઊજળી
આ દુનિયામાં
ઠેર ઠેર છે દર્પણ મૂક્યાં
જાણે સામાંસામાં !
સમદર જાણે એરિયું ફેંકે કોઈ અરીસો !
આંગળી ચીંધી ક્યાં દાખું આ
ભૂખરી અનંતતામાં ?
રણ તો જાણે કાચકણોમાં
ફૂટી ગયો છે શીશો,
કણકણમાં અક્કેકો સૂરજ
ઝગતો પૂરણતામાં !
મોટી ખોળી ખાપના જેવી
ટિંગાડી છે દિશો,
પાડા જેવા ખાડ ઝગારા
મારે હિરકતામાં !
સૂરજ નિજનું મ્હોં જોવાને
ઝૂકે નિજમાંહી શો !
પડતો મૂકું ક્યાં પડણયો ?
સૂરજ-સર્જકતામાં ?

૨૬-૫-૦૮

‘પરબ’નાં સૌ સુજ્ઞ વાચકોને વિનંતી કે નીચે જણાવેલી કાવ્યપંક્તિ કયા કાવ્યમાંની છે અને એ કાવ્યના કવિ કોણ છે તથા એમના કયા કાવ્યસંગ્રહમાં આ પંક્તિવાળું કાવ્ય છે - એ ત્રણેય વિગત શ્રી જયંતિભાઈ શંકરભાઈ પટેલને એમના ઇમેલ એડ્રેસ patujay@yahoo.com પર જણાવી આભારી કરશોજી.

કાવ્યપંક્તિ

સતની સમશેરે મારો ગાંધીબાપુ ઝૂઝતો રે હો જી !

એણે ધરી ધીરજની છે ઢાલ ને બખ્તર પહેર્યું પ્રેમનું રે હો જી !

ખોડાના ખેતરમાં નીંદામણ | યજ્ઞેશ દવે

વાડીમાં કૂવાના થાળે, પીપળને છાંયે વાયરો વાય છે,
રોંઢે કરીને ખોડો આડે પડખે થ્યો છે;
મીઠી નીંદરમાં અવારનવાર સોંણલાં ઝળકે છે
સોંણલાંમાં દોથો દોથો કપાસ ડોલતું ભાળે છે
યાં તો

મૂળાનો ઘચરકો આવતા'કને ખોડો જાગી ગ્યો છે.

જાગીને જુવે છે,

જાગીને જુવે છે,

તો

મોલ ભેળું માળું નીંદામણે ય પવનને ગલગલિયે ગેલ કરે છે.

ચાસે ચાસે, ધોરિયે ધોરિયે, ખેતરશેઢે ઊગી આઈવું છ લીલું કંચન નીંદામણ.

ખોડો તો ઊભો ઊભો ફાટી આંખે જો'ઈ ર'યો

ચેરાનો મોરો બદલાઈ ગ્યો.

સાવ સોજો ગા જેવો

મરતાંને મર્ય ન'કે એવો ખોડો

ધાગધાગ થઈ ગ્યો.

જાણે ભૂંગિયો વાઈગો ને તાનમાં ને તાનમાં

'મારી નાખું કાપી નાખું' કે'તો વીર કોઈ કૂદી પઈડો છ રણમેદાનમાં

આંઈખુંમાં ખુન્નસ, ચે'રા પર કરડાકી, કચકચતા દાંત ને રોમરોમ

સળગેલી રોમરાઈ.

'મારા ખેતરમાં નીંદામણ ? ખોડાના ખેતરમાં ?

ખડુસ ખુટલ

છેક આંચા સુધી આવી પુઈગુ દશમનની ડેલીએ ?

આ માથોડા માથોડા ઊંચા હાથિયા ડાંડલિયાના વાડુ ઠેકીને આઈવું

મારા ખેતરમાં ?

એલા એ પુંજા કરબડી લાઈવ,

ખેડ કરી ભોં ભેળું કરી દઉં આ નપાવટ, નીંભર નીંદામણને.

સાંતી નો હોય તો લાઈવ પંજેટી,

પીંખી નાખું આ નખ્ખોદિયા નીંદામણને.

પાલી એક બાજરો,

ખાંડી એક માંડવી,

ને દોથો એક કપાહ ઝાપટી જાય છે સાલ્લું.

પી જાય છે મારા ધોરિયાનું પાણી.

જમીન બગાડે છે મારી

ખાઈ જાય છે મારું ખાતર.

તો ઈને શા ખાતર રાખું ? મારા મોલ ભેળું ?

મોલના તો મોલ થાય, પણ કાળમુખા તારા ?

મારા ખેતરનો હું ધણી.

આંચ તો લાગઠ કપાહ એટલે કપાહ

નકરી મગફળી એટલે નકરી મગફળી

ને ખાલી બાજરો એટલે બાજરો જ જોઈ

બીજું દીકું નો જોઈ.

તું કે'તો'તો ને મેપા કે ધરતી તો સંધાયને ધરવીને ધવરાવે

માટી તો મા કે'વાય

ને મેહ બાપ.

ઈ'ને કાંઈ થોડો તારાવારો હોય ?

પણ એ મેપા, આ ધરતી નથ, આ ધરતી નથ.

આ ખેતર છે ખોડાનું.

પીવું હોય તો પીવે ઈ બીજાના ખેતરમાં

ઈને ઊગવું હોય તો સીમ પડી છે આખા મલકની.

યાં જાય.

આંચાં મારા ખેતરમાં સું ડાઈટું છે ઈના ડોહાનું ?

મારા ખેતરનો હું ધણી

મારે તો લાગઠ કપાહ એટલે કપાહ

નકરી મગફળી એટલે નકરી મગફળી

ને ખાલી બાજરો એટલે બાજરો જ જોઈ

બીજું દીકું નો જોઈ.

ઊભો મોલ ઝાપટવા

ઓતરાદા મલકમાંથી ઊડી આવતાં ટીડડાંવનાં ટોળાંને

ભડકાં કરી કરી, ડબા વગાડી વગાડી ભગાઈડા ઈ આ દિ' માટે ?

કે નીંદામણ જ ખાઈ જાય મારું ખેતર ?

ખોડાને તો ઝાંઝ ચડી છે ઝાઝી.

જ્ય ઝાંઝકાવાળી ધોણ્યે જંટિયા ઉલાળતો ઉલાળતો, ધૂણતો ધૂણતો

ખોડો તો મૂળ સો'તું મંઈડો છે ખેંચવા.

‘જા જાલમની ભાડમાં
જા જાલમની ભાડમાં’
કેતો કેતો ઘા કરે છ બાડમાં.

‘આજ તો ધરબી દઉં માથોડા નીચે ભોંમાં કે ઢગલો કરી પલીતો દઉં પેટ્રોલથી
આજ તો તું નંઈ ને કાં તો હું નંઈ.’

‘અરે ખોડા, આમ ક્યાં સુધી મથીશ ગાંડા ?
આમ આરો નંઈ આવે તારો
2-4-ડી, બાસાલીન કે સ્ટાપ સાંટ.’”

‘નથી ગાંઠતા સાલાંવ ઈ દવાયું ને
દવાયું ખાઈ ખાઈને તો મોટા ધ્યાસ સાલાંવ.

હા, ભોપાએ એક દેશી ટુચકો બતાઈવો’તો ઈ કરાય.
ઈ કે’તો ’તો કે રામબાણ સે ઈ ટુસકો.

‘આકડાના દૂધમાં ધતૂરાના બી ને તુલસીની માંજર સરખે ભાગે લઈ,
લહોટી

માખણ જેવું પેસ્ટ બનાવવાનું
એક ભાગ ઈ પેસ્ટ ને સો ભાગ ગા’નું મૂતર
ઈ મિક્સરને અડધું બળી જાય તાં લગણ
સરખાઈથી ઊકળવા દેવાનું
પસે ઈને ઠારી ગાળીને પંપમાં ભરી સાંટો નીંદામણ પર
ફટ સાંટો ને પટ મરે
ફટ સાંટો ને પટ મરે.’

ખોડો તો ગોતણ્યે સડચો સ ગાવડીની
સીમેસીમ ને ગામેગામ ગોતણ્યે સડચો સ ગાવડીની.

‘હાલો મારી માવડી પાંહે
હાલો મારી માવડી પાંહે’

યાં તો એણે જોયાં નકરાં ડોબાં જ ડોબાં
નેળમાં, ખેતરમાં ને ગમાણમાં.

‘એલાં એય આઘાં જાવ ડોબાંવ,
આઘાં જાવ.

જાવ, ડેરિયુંના ડોઝરાં ભરો, ડોઝરાં ભરો ડેરિયુંના જાવ
આજ જો મળી જાય મારી માવડી

તો ચૂલે ચડે તાવડી.

ક્યાંય કરતાં ક્યાંય દેખાતી નથ મારી ગાવડી.

એ...ય વાં પવન પાંસળા ગણે છ ઓલા રાતા રાટાં ઢોરના
કૂડીમાં માથું નાખીને ઍંઠવાડ સાટે છ ઈ તો નંઈ હોય મારી માવડી ?
એ પ્લાસ્ટિકની કોથળિયું ગળસતી, ઍંઠવાડની કૂડિયું સાટતી મારી ગાવડી

આમ ગળસિયાં ન ખા મારી માવડી

તુજ બિના ધેનમાં કોણ જાહે મારી મા !

દૂધ વહુકી ગ્યા ? તો કાંઈ નંઈ

મૂતરનો પાહરો મૂક મારી માવડી મૂતરનો પાહરો.

તું પાહરો મૂક તો

આઠમનો અપ્પાહ કરું

નારિયેળ વધેરું

તને કુલેર ધરાવું

મોતી જેવી ઘૂઘરી ખવરાવું

ડોકે ઘંટડી બંધાવું, શીંગડે મઢાવું, મોતીભરી ઝૂલ પે’રાવું

પણ મારી ગાવડી

મારી માવડી

તું પાહરો મૂક

મૂતરનો પાહરો મૂક મારી માવડી.

તું આમ સીપડે સોંટી આંઈખું પરથી માખુંય નથી ઉડાડી હકતી !

પૂસડું વીંઝીને બગાંય નથી ઉડાડી હકતી.

અરે...રે.

અરે !

તારા પૂસડે તો કોટિ કોટિ દેવોનો વાસ

તારું પૂસડું જો આવી જાય હાથ તો વૈતરણી પાર

હાલ મારી માવડી પાહરો મૂક

મૂતરનો પાહરો તો મૂક મારી માવડી.”

ગાવડી તો ભારી ચતુર સુજાણ

ગાવડી તો ભારી ચતુર સુજાણ.

દૂર ઊભી ઊભી વસારે સે કે

‘તારી હકતી હોત તો હું જ ન તરી જાત ?

આ પ્લાસ્ટિક, કાગળિયાં ને ઍંઠવાડ ઓછાં ગળચત ગામનાં ?

નક્કી કાંક કારસો છે ખોડાનો.

નક્કી મારા પૂંછડે વળગશે

વળગશે ઈ નક્કી.’

ગાવડી તો ભુંરાઈ થઈ હોય ઈમ ભુંસેટીને ધોડી.
 પાસળ ખોડોય ધોઈડો.
 ગાવડી આગળ ને ખોડો પાછળ
 ગાવડી આગળ ને ખોડો પાછળ
 ગાવડી ઈમ થોડી હાથ આવે ?
 તારથી ગામેગામ ને સીમેસીમ
 ખોડો ફરી ગોતણ્યે સડ્યો સ ગાવડીની
 ધોડતો ધોડતો બબડે સ

‘મારા ખેતરનો હું ધણી
 આંચ તો લાગઠ કપાહ એટલે કપાહ
 નકરી મગફળી એટલે મગફળી
 ને ખાલી બાજરો એટલે બાજરો જ જોઈ
 બીજું દીઠું નો જોઈ’

ને વાં, ખેતરમાં
 મોલભેળું નીંદામણેય વાચરાના ગલગલિયે ગેલ કરે છ
 મોલની હારે માથાં ધુણાવી મજો કરે છે મજો.

પણ ક્યાં લગણ ?
 ખોડો આવશે
 ઈ ‘ગા’ નંઈ લાવે તો ‘ભા’ લાવશે
 પસે ?
 પસે....

પાહરો મૂકવો = ગાય-ભેંસ જેવાં દુધાળાં પશુઓ દૂધ દો’તી વખતે તેની મરજીથી દૂધ દો’વા દે અને
 આંચળમાંથી દૂધ છોડે તે.

લાગઠ = માત્ર

2-4-ડી, બાસાલીન, સ્ટાપ = નીંદામણનાશક દવાઓ

ગોતણ્યે ચડવું = શોધ કરવી, શોધવા નીકળવું

ક્રિનિક્સ મંગળ પર ઊતર્યું ત્યારે... | યોસેફ મેકવાન

(શિખરિણી : સોનેટ)

બધાં ક્ષેત્રો માંહે સમયસમયે ફાળ ભરતો,
 વિકાસો સાધીને મનુજ અવ ક્યાં ક્યાં સરકતો !
 પહેલાં ચંદ્ર, ને અવ દૂર ગયો મંગળ પરે –
 વિચાર્યું પૃથ્વીશું જીવન યદિ ત્યાં પાંગરી શકે !

અરે ! આ પૃથ્વીશું જીવન તહીંયે આવું રચવું ?
 ગરીબો નિર્દોષો અવઢવમહી, કેમ જીવવું ?
 બધે શો ફાલ્યો છે નવલરૂપમાં ત્રાસ પ્રસરી
 કુટુંબો સ્વાર્થોમાં ગરક ધરતી, દોજબ બની !

બધાંને પોતાની મમત, બસ ધાર્યું જ કરતા,
 થઈ સાધુસંતો જનસકલને જાય હરતા.
 બધાંયે મૂલ્યોનો મૂળ થકી જ પીંડો વળી ગયો,
 સદી કેવી આવી મનુજ અવળી ચાલ ચલી રહ્યો !

વિચારે આ મારું મન કરી રહ્યું ગુપ્ત બળવો
 બધું આ લૈ જૈ ત્યાં ગ્રહ અવરનેયે ખરડવો ?

સ્થળ આમ તો સાવ અજાણ્યું હતું, પણ એનું નામ ગમી ગયેલું. તુન્તુરીનો અર્થ થાય, જરાક ઊંચી ટેકરી. પણ તુન્તુરી શબ્દ સાંભળતાં જ મેન્ડોલીન જેવા કોઈ લોકવાદ્યનું તુન્તુન્ન મનમાં વાગવા લાગે. પસંદ તો એને નકશા પર આંગળી મૂકીને જ કરેલું. ફ્રિનલેન્ડમાં જ્યાંથી ઉત્તરધ્રુવવૃત્ત પસાર થાય છે, બરાબર તે જ રેખા પર રોવાનિયેમી નામના ગામમાં સાન્તાક્લોઝનું ઘર છે. દર ક્રિસમસે, દુનિયાભરનાં બાળકો માટે ભેટસોગાદોનો કાફલો લઈને સાન્તાક્લોઝ જ્યાંથી સ્વેજ પર બેસીને જીંગલબેલ વગાડતાં નીકળે, એ સ્થળની ઉત્તરે ધરતીના છેડા તરફ ક્યાં સુધી જઈ શકાય, અને ધ્રુવવૃત્તની અદ્ભુત ભૂમિ પર ક્યાં થોડા દિવસ નિરાંતે રહી શકાય, તેનો વિચાર કરતાં હતા, ત્યારે નકશા પર અમારી આંગળી આ પાહિયા-તુન્તુરી પર અટકેલી.

મનમાં એક સપના જેવું કલ્પનાચિત્ર હતું : વિષુવવૃત્ત પરથી વહી આવતા ઉષ્ણ પવન ઉત્તરધ્રુવ પરથી ફૂંકાતી ઠંડીહીમ હવાને ભેટીને જ્યાં ધરાશાયી થઈ જાય છે, ત્યાં ધરતીને માતા અને આકાશને પિતા માનતા, પવનની પરવરીશમાં ઊછરતા, સૂર્યને દેવતા માની પૂજતા, વિચરતી જાતિના લોકોની એક સોહામણી દુનિયા છે – રેન્ડિયરોના ટોળા સાથે ભટકતા એ સામી લોકોની દુનિયા, જેઓ આજે પણ દેશદેશ વચ્ચેના સીમાડાને સ્વીકારતા નથી. આખેઆખું ઉત્તરધ્રુવવૃત્ત એમની માતૃભૂમિ ! પૃથ્વીની ટોચ પર વિસ્તરેલો, એ અજાણ્યો પ્રદેશ, જ્યાં છબી આઠ મહિના લંબાતી પ્રલંબ રાતોમાં આકાશમાં ઝળકતા રંગોની રાસલીલા રચાતી હોય, ત્યારે બૂઠાં દાદીમા કે દાદાજીના ચહેરાની કરચલીઓમાંથી સરતી જાય, પરીકથાઓની પરતો. બાળકોની વિસ્ફારિત આંખોના વિસ્મયમાં જંપી જતી રાત પછી ચારપાંચ મહિનાનો દિવસ લઈને આવતા ઉનાળામાં નવપલ્લવિત ઘાસમાં ચરતાં રેન્ડિયરોની આંખોમાં ચમકતા સૂરજનું કોઈ ગામ હશે : પાહિયા-તુન્તુરી.

રોવાનિયેમીથી નાનકડી ટ્રેઇનમાં અમારે કેમીજાર્વી નામના ગામ સુધી જવાનું હતું. આશરે બસો કિલોમીટરને અંતરે આવેલું આ પ્રદેશનું છેલ્લેલું સ્ટેશન. સ્ટેશન એટલે બસ, એક નાની બંગલી જેવું મકાન : જેના એક રૂમમાં પ્રતીક્ષાખંડ, બીજા રૂમમાં ગાર્ડને બેસવાનું, ટિકિટબારી બધું સાથે જ, અને ત્રીજા રૂમમાં નાનકડો કેફેટેરિયા. ટ્રેઇન આવતાં પહેલાં સ્ટેશન ખૂલે, અને ટ્રેઇન જાય, એટલે એને તાળું લાગી જાય. કેમીજાર્વીથી આગળ જવું હોય, તો સડકમાર્ગે સારિસાલ્કા અભયારણ્ય, આશ્ચર્યજનક વ્યાપ ધરાવતું મહાન સરોવર ઈનારી, થઈને છેક ધરતીને છેડે ઊભેલા નોર્થકેપ સુધી જઈ શકાય. બસ, અમારું ગામ પાહિયા-તુન્તુરી એ રસ્તા પર કેમીજાર્વીથી પંચાવન કિલોમીટર દૂર વસેલું હતું. એને ગામ પણ ન કહી શકાય. એક નાનું સરખું શોપિંગસેન્ટર, જેમાં જીવનજરૂરિયાતની વસ્તુઓની ચારેક દુકાનો, અને એક પેટ્રોલપંપ. બાકી પાકો રસ્તો, અને એની કોરે થોડાંક મકાનો. જ્યાંથી અમારે અમારા ઘરની ચાવી લેવાની હતી, તે સ્થળ અમારા ઉતારાથી બે માઈલ દૂર હતું. ચાવી લઈને ત્યાં પહોંચ્યાં તો જોયું કે, આખા સંકુલમાં બસ, થોડેથોડે અંતરે પાંચ-છ મકાનો હતાં. ન કોઈ ચોકી, ન કોઈ સળવળાટ.

નજર પહોંચે ત્યાં સુધી, લીલીછમ ટેકરીઓનો ઘેરો, અને ઉનાળામાં કદી ન આથમતા સૂરજનાં અખૂટ અજવાળાં ! પામર ઇન્સાનની જ્યાં વિરાટ કુદરત સાથે અનાયાસ મુલાકાત થઈ જાય, તે પાહિયા-તુન્તુરી.

ઘરમાં બધી જ વ્યવસ્થા હતી – ગેસ, ફ્રીજ, વાસણો, બાથરૂમમાં સોનાબાથ ચેમ્બર, અને કાતરિયામાં સૂવાની વ્યવસ્થા. સૂરજ તો આથમવાનો હોય નહીં, એટલે ઘડિયાળ કહે, ત્યારે બારી પર અપારદર્શક પડદા નાખીને સૂઈ જવાનું. અજવાળાં આકાશમાં અડિંગો જમાવીને એવાં બેસે કે, ઓસરવાનું નામ ન લે. હવા એટલી ઘટ્ટ અને નિર્મળ કે, એને શ્વસતાં જ શરીરમાં તાજગી પ્રસરી જાય. અજવાળાં આંખમાં અંજાય ને, ભાવવિશ્વમાં આલોક પ્રસરી જાય. વાતાવરણમાં પ્રવર્તતી શાંતિ પણ એટલી જીવંત કે, પવન સાથે ઊડવાનું મન થાય. સામી લોકવાર્તા ‘ફોર વિન્ડ્ઝ લેજન્ડ’ વાંચી, ત્યારે નહોતું સમજાયું, પણ પાહિયા-તુન્તુરીમાં રહેતાં સમજાયું કે, કેમ અહીં રહેનાર પૃથ્વી, આકાશ અને પવનને ચાહ્યા વિના રહી શકતો નથી.

રાત અને દિવસની પરવા કર્યા વિના અમે એ વિસ્તારમાં ભટકતાં રહેતાં. બરફની જંજીરો તોડીને મુક્ત થયેલી નવપલ્લવિત ટેકરીઓ પર રખડતાં, હજી હમણાં જ પીગળેલા બરફે રચેલાં સરોવરોને કિનારે બેસી રહેતાં, અને ચારેકોર જમીન પર છલકાતી રસઝરતી જાંબુડીકલાઉડબેરીનાં ફળ ચાખતાં ચાખતાં ફર્યા કરતાં, અમે થાકતાં જ નહીં ! આકાશ ઘણુંખરું સ્વચ્છ અને ઉજ્જવળ હોય, પણ ક્યારેક ઝરમર વરસી જાય, તો ક્યારેક ટેકરી પર પવન તાંડવનૃત્ય પણ કરી જાય. સમીસાંજે હોય, તેવું વાતાવરણ આખી રાતમાં વિલસતું રહે. દસે દિશામાં વ્યાપ્ત શાંતિને તરંગિત કરતો યાયાવર પંખીઓનો કલરવ, તો ક્યારેક ટેકરીના ઢોળાવો પર દોડી જતાં રેન્ડિયરોના પગની ખરીઓનો અવાજ, મૌન રહીને માણવા ગમે, તેવા અવાજોનું એ વિશ્વ. ત્યાં કોઈ નામવંત ટુરિસ્ટ સ્પોટ નહોતું, ત્યાં તો ખૂણેખૂણે ઊઘડતાં આશ્ચર્યો હતાં. નિર્સર્ગના એશ્વર્યને નામ આપવાની ધૃષ્ટતા નથી કરી, આદિજાતિના મનુષ્યોએ અહીં !

એક દિવસ, ફરતાંફરતાં, અમે રસ્તાથી થોડે દૂર, એક લાકડાની પગથાર ટેકરી તરફ લંબાતી જોઈ. અમે એના પર ચાલવા માંડ્યું. એક વૃક્ષ પર તકતી હતી, એના પર અંરો મારીને લાખેલું : કુરુતેત્રી. રસ્તાને સ્થાનિક વનમાં ઊપજતી સામગ્રીથી શણગારેલો હતો તથા રસ્તાની કોરે નાનાંનાનાં તળાવડાં રચીને આખા માર્ગને આકર્ષક બનાવાયો હતો. શું હશે આ કુરુતેત્રી ? કોઈ મંદિર હશે, કે કોઈ રાજમહેલ ? ત્યાં પહોંચીને જોયું તો, એ એક રંગઉપવન હતું. ચારે તરફ ટેકરીઓ વચ્ચે તળેટીમાં સપાટ રંગમંચ હતો. અને એની સામે ત્રણેય તરફની ટેકરીઓના ઢોળાવો પર વર્તુળાકારે બેઠકો કોતરી કાઢવામાં આવેલી હતી. ગ્રીસમાં જોયેલા એમ્ફિથિયેટરની યાદ દેવડાવે તેવું આ કુરુતેત્રી. અમે રંગમંચ પર ઊભાં રહી, ચારે તરફ નજર દોડાવી. પૃથ્વીને છેડે વસતાં લોકોના ઉલ્લાસ, આનંદ, કે ઉત્સવના સાથી બનવાનું તો ન મળ્યું, પણ એ રંગમંચ પર કલરવની સિમ્ફની સાથે અમે જરાક નૃત્ય કર્યું, અને પછી પ્રેક્ષાગૃહની બેઠકો પર બેઠેલાં એ અદૃશ્ય મિત્રોનું મનોમન અભિવાદન કરીને અમે કુરુતેત્રીની વિદાય લીધી.

પાહિયા-તુન્તુરીથી આગળ અમે ઘણું ફર્યા. બે હજાર કિલોમીટરનો પ્રવાસ કરીને ધ્રુવવૃત્તનું અભયારણ્ય – સારિસાલ્કા, ભવ્ય, વિશાળ ઈનારી સરોવર, છેક છેવાડાનું ગામ ઈવાલો, તથા ધરતીને છેડે આર્કટિક સમુદ્રને તીરે ઊભાં રહીને નોર્થકેપ પર મધરાતનો સૂરજ સુધ્ધાં જોઈ આવ્યાં, પણ પાહિયા-તુન્તુરીમાં ગાળેલા દિવસોનો અમારા મનમાં અને સ્મૃતિઓમાં એક ખાસ

મુકામ બંધાયો. સાત દિવસ, આમ તો લાંબો સમય હતો, પણ ત્યાં વિતાવવા મળેલી એકેએક ક્ષણને ભરપૂર જીવી લેવી હતી, અને એ તમામ ક્ષણોને સ્મૃતિઓમાં સાચવીને લઈ જવી હતી, એટલે એ સાત દિવસમાં બહુ ઓછા કલાક અમે સૂતાં હોઈશું. થોડાક આરામ પછી, જરાક આંખ ખૂલી જાય, એટલે કાતરિયાની બારીમાં બેસીને આકાશના રંગો નિહાળ્યા કરવાની ઈચ્છા થાય. દૂર ટેકરીઓ પર વરસતો વરસાદ પારદર્શક બારીમાંથી બિલ્લીપગે પ્રવેશીને ઝરમરતો રહે અસ્તિત્વમાં. એ સ્થળ, માત્ર ત્યાં જોયેલાં દેશ્યો સ્વરૂપે જ નહીં, દષ્ટિને અતિક્રમીને એક અવિસ્મરણીય અનુભૂતિ સ્વરૂપે હૈયામાં વસી ગયું.

એ સાત દિવસમાં સૂર્યનો અસ્ત તો ન થયો, પણ સૂર્યોદય અને સૂર્યાસ્તથી મુક્ત સમયનું વહેણ તો વહેતું જ રહ્યું. વિદાયની આગલી સાંજે હું બારીની સામે બેઠી હતી. મનમાં થતું હતું કે, પાહિયા-તુન્તુરીની આ સાંજ ક્યારેય પૂરી ન થાય તો સારું ! ડાયરીમાં મેં લખ્યું :

પાહિયા-તુન્તુરીની આ આખરી સાંજ. ફરી કદાચ ક્યારેય અહીં નહીં આવી શકાય. દર ઉનાળે અહીં બરફ પીગળશે, ને ઝરણાં વહેશે. ફરી એક વાર છ મહિનાનો લાંબો દિવસ ઊગશે, ને વૃક્ષો લીલાં પાન ઓઢી લેશે. રેન્ડિયરો બરછટ વૃક્ષો સાથે પીક ઘસીને, જૂની ચામડી ખેરવી દેશે ને ફરી નવપલ્લવિત થશે. ફરી રસ્તાની કોરે ગુલાબી ફૂલો ખીલી ઊઠશે, ને ઢોળાવો પર લીલા-ગુલાબી ગાલીચા પથરાશે. ફરી મધરાતે ઝળકતા સૂરજનાં સ્વણિમ કિરણો પાઈનનાં વૃક્ષોને સોનેરી રંગે રંગી દેશે. દૂર ડુંગર પર ફરી વાદળોના પડછાયા સંતાકૂકડી રમશે. ટેકરીઓ પરથી વહી આવતો પવન વૃક્ષોને છેડતો સમુદ્રનાં મોજાં જેવું ઘૂઘવશે. ફરી એક વાર નજર પહોંચે ત્યાં સુધી જમીન પર ફેલાયેલી લીલોતરીમાં રસઝરતી કલાઉડબેરી વેરું જાંબલી સ્મિત પ્રસરાવશે. તુન્તુરી પરથી ઊમટી આવતાં વાદળ ઘડીક સાંજને ઘેરી બનાવશે, ને પાછું વિજેતા સૂર્યનું સૈન્ય અજવાસની વિજયપતાકા ફરકાવતું ચારેકોર ફરી વળશે. ફરી ફિઓડ પર તાણેલી ટીવાલ જેવાં જાંબુડિયા પર્વતો પર નિરાંતે ચરતી બકરીઓની રુવાંટીને ફરફરાવતું ધુમ્મસ ઝરણાંઓમાં ઉલઝશે. શાંત પાણીમાં નાંગરેલી હોડીઓ અને નિ:શબ્દ ગામડાં ફરી એક વાર ઉનાળુ મુસાફરોની રાહ જોશે. ફરી દુનિયાને ખૂણેખૂણેથી પ્રવાસીઓની વણઝાર અહીં આવી પહોંચશે. કેમ્પર્સ અને ટ્રેકર્સ, સાઇકલિસ્ટો અને હાઇકર્સ, બધાં પાછાં ફરશે. ફરી છ મહિનાની રાત શરૂ થશે ને, પાહિયા-તુન્તુરી બરફની ચાદર ઓઢીને નિરાંતે પોઢી જશે. નોર્દન લાઇટ્સના મન-હૃદયને સ્તબ્ધ કરી દેતા ભવ્ય વિરાટ રંગવૈભવથી આખું આકાશ ઝળકી ઊઠશે... ત્યારે હું નહીં હોઉં અહીં. હું તો માઈલો દૂર બેઠી, બસ, યાદ કરતી રહીશ આ દિવસોને. અસ્તિત્વની કંદરામાં પ્રસરતી જતી આ સાંજ અમૂલ્ય છે. મારા જીવનમાં એનો એક ચોક્કસ મુકામ છે. પાહિયા-તુન્તુરીની આ મનોહર સાંજને હું મન ભરીને જીવવા ઈચ્છું છું...

r

ભારતીય સાહિત્ય

સતી

રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર, અનુવાદ નિરંજન ભગત

રણક્ષેત્ર

- અમાબાઈ : પિતા !
વિનાયક રાવ : પિતા ! શું હું તારો પિતા ?
પાપિણી, સ્વેચ્છાચારિણી,
તેં યવનના ઘરમાં પ્રવેશીને
મ્હેચ્છના ગળામાં માળા પહેરાવી,
કુલકલંકિની, શું હું તારો પિતા ?
અમાબાઈ : અધર્મ યુદ્ધમાં જીતી
તમે તમારા હાથે મારા પતિનો વધ કર્યો,
હાય, પિતા ! છતાં તમે મારા પિતા જ છો.
વિધવાનાં આંસુથી તમારે માથે
રખે કોઈ મહાઅભિશાપ ભમી રહે
એથી તો મારી છાતીના પિંજરામાં
મેં અસંતોષ સંતોષ રૂંધી રાખ્યો છે. તમે પિતા, હું પુત્રી. બહુ દિવસને અંતે
સમરાંગણમાં દારુણ રાત્રિએ
પિતા ! તમારા ચરણે પ્રણામ કરીને,
તમારી ચરણરજ માથે ચડાવીને
વિદાય થાઉં છું.
આજે જો તમે પુત્રીને
ક્ષમા ન જ કરી શકો
તો તમારે માટે
હું વિધાતાની ક્ષમા યાચું છું,
પિતૃદેવ !
વિનાયક રાવ : ક્યાં જશે અમો ? ધિક્ એ આંસુને
અભાગિણી નારી ! ધર્મનો વિચાર કર્યા વિના
જે વૃક્ષ પર તેં માળો બાંધ્યો હતો
એ તો વજ્રના આઘાતે નાશ પામ્યું.
તારે માટે નથી આ લોક કે પરલોક.
હવે તું ક્યાં જશે ?
અમાબાઈ : પુત્ર છે ને...
વિનાયક રાવ : છોને રહ્યો પુત્ર ! પાપના ભસ્માવશેષ ભણી

તું પાછું ફરીને જોતી નહિ. આ જ રાતે
 રક્તના તર્પણથી તારું અંતિમ પ્રાયશ્ચિત્ત પૂરું થયું.
 યવનના ઘરમાં હવે ક્યારેય તારો પ્રવેશ થવાનો નથી
 તો ફૂલે, આજે હવે તું ક્યાં જશે ?

અમાબાઈ : હે નિર્દય ! મૃત્યુ છે, યમરાજ છે.
 એ તો પિતાથીયે વધુ સ્નેહમય !
 એમના મુક્ત દ્વાર સન્મુખ
 જેણે આશ્રય યાચ્યો છે
 તે કદીયે પાછું ફર્યું નથી.

વિનાયક રાવ : મૃત્યુ ? હે વત્સ ! ઓ દુરાચારી !
 પરમ પાવક નિર્મળ ઉદાર મૃત્યુ...
 સમુદ્ર જેમ સૌ નદીઓના પંકને ગળી જાય છે
 તેમ મૃત્યુ સૌ પાતકોને ગ્રસી જાય છે.
 એ જ ગહન મૃત્યુ તારી મુક્તિ - ગતિ છે.
 પરંતુ એ મૃત્યુ આજે નહિ, અહીં નહિ.
 લાજી મરતા સ્વજનો અને કોધ કરતા સમાજને ત્યજીને
 ભય, લજજા, કલંક - એ સૌને જન્મભૂમિની રાખમાં ઢબૂરીને
 ચાલ, દૂર એવા કોઈ તીર્થસ્થાને
 ત્યાં ગંગાતીરે સતત નિર્મળ વાયુ વાતો હશે,
 ત્યાં સ્વસ્થ પુણ્યતીરે સ્નાન કરીશું,
 નિર્જન કુટિરે શાન્ત મને
 શિવ શિવ શિવનો જાપ જપીશું.
 ત્યાં સુદૂર મંદિરમાંથી
 સંધ્યાના વાયુ સાથે વહેતો આરતીનો ધ્વનિ સુણીશું.
 ગંગા જેમ પતિત પુષ્પના પંકને ધોઈને
 પુષ્પને પૂજાના ઉપહાર રૂપે
 સમુદ્રને ચરણે ધરે છે તેમ
 એક દિવસ ક્યારેક આયુષ્યના અવશેષે
 મૃત્યુ તને ચૂપચાપ લઈ જશે.

અમાબાઈ : મારો પુત્ર !

વિનાયક રાવ : જવા દે એની વાત ! ભૂતકાળથી મુક્ત એવી
 પવિત્રતા તને શુભ કરો !
 નવજાત શિશુ સમી મારી પુત્રી
 વિસ્મૃતિમાતાના ગર્ભમાંથી
 મારા પિતૃઅંકમાં તું આવ !
 નવા પ્રદેશમાં નવા નદીતીરે

શુભ હાસ્ય હસીને તું કન્યાના કલ્યાણ હસ્તે
 મારી નવી કુટિરમાં પ્રકાશ પાથરજે !

અમાબાઈ : પતિશોક પ્રજ્વલે છે.
 વિશ્વ છાયા સમાન ભાસે છે.
 દૂરદૂરથી ક્ષીણ અસ્કુટ એવી આ તમારી વાણી
 મારા હૃદયમાં પ્રવેશતી નથી.
 ત્યજી દો મને, ત્યજી દો !
 પતિના રક્તથી રંગેલા તમારા સ્નેહપાશે મને બાંધો નહિ.

વિનાયક રાવ : કન્યા પિતાની હોતી જ નથી.
 ડાળથી ખરેલું પુષ્પ
 ડાળ પર કદીયે પાછું ફરતું નથી.
 પણ હું તને પૂછું છું :
 હે લજજાહીના ! તું કોને પતિ કહે છે ?
 બાજ જેમ કપોતને લૂંટી
 કપોતવધૂને પોતાના મ્લેચ્છ માળામાં લઈ જાય
 તેમ વિવાહની રાતે જે દુર્મતિ મ્લેચ્છ
 જીવાજીના પ્રસારેલા વરહસ્તમાંથી
 તને ઝૂંટવીને લઈ ગયો
 તે દુષ્ટ દસ્યુને તું પતિ કહે છે ?
 તે રાત્રિ યાદ છે ?
 વિવાહમંડપમાં સૌ ઉત્સુક અંતરે બેઠા હતા,
 શુભ મુહૂર્ત ક્યારનું થઈ ચૂક્યું હતું.
 ‘જીવાજી કેમ આવતા નથી ?’ સૌ પૂછતા હતા.
 વાટ ભણી જોતા હતા, એ સમયે
 મધ્યરાત્રિના ભાલ પર મશાલતો રાતો રંગ દેખાયો,
 વાદોનો અવાજ સંભળાયો,
 અંત:પુરમાં ઉલ્ધ્વનિ હર્ષથી ગાજી ઊઠ્યો.
 ત્યાં સૌ પાલખીઓએ દ્વારમાં પ્રવેશ કર્યો
 ‘જીવાજી ક્યાં છે ? ક્યાં છે જીવાજી ?’ પૂછ્યું ન પૂછ્યું ત્યાં
 ઝંઝાવાતની જેમ એકાએક કોલાહલથી
 સૌને દિગ્મૂઢ કરી ક્ષણમાં જ
 તારું બળથી અપહરણ કરીને કોઈ ક્યાંક અલોપ થયું.
 થોડી વાર પછી નીચે માથે
 બંધનમુક્ત જીવાજી ધીરે ધીરે આવ્યા.
 પછી સાંભળ્યું કે તેને કેવી રીતે રસ્તામાં બંદી બનાવી
 એની દીપમાળા લઈ,

એના રથ પર ચડી,
 એનો વરરાજાનો વેશ ઉતારીને પોતે પહેરી
 બીજાપુરના યવનનો દરબારી શત્રુની જેમ લૂંટી ગયો.
 એ જ દારુણ રાતે હોમાગ્નિની સાક્ષીએ
 મેં જીવાજીની સાથે પ્રતિજ્ઞા કરી
 કે એ લૂંટારાનું લોહી રેડીને એનું વેર વાળીશ.
 બહુ દિવસ પછી એ પ્રતિજ્ઞામાંથી મુક્ત થયો છું.
 મધ્યરાત્રિના આ યુદ્ધમાં પ્રાણ ત્યજીને
 જીવાજી તો વીરગતિને પામ્યા છે.
 હે વિધવા ! પેલો તારો પતિ,
 પેલો લૂંટારો તો ધર્મનો ધ્વંસી છે.

અમાબાઈ : ધિક્ પિતા ! ધિક્ છે તમને !
 કે તમે મારા પતિનો વધ કર્યો.
 એથીયે વધુ મર્મભેદક તો છે આ તમારું મિથ્યા વાક્યબાણ.
 તમારા ધર્મમાંથી હું પતિત છું.
 પણ મારા ધર્મમાં હું ઉજ્જવળ છું.
 હું પત્ની છું, દેવદાસી નથી.
 હું એમને વરમાળા પહેરાવીને શ્રદ્ધાથી પ્રેમથી વરી છું.
 પતિનું સંતાન મેં મારા ગર્ભમાં ધારણ કર્યું છે.
 મેં કંઈ બળાત્કારથી આત્મદાન કર્યું નથી.
 મને યાદ છે એક રાતે અંત:પુરમાં
 ગુપ્ત દૂતીને હાથે મને બે પત્રો મળ્યા હતા.
 તમે લખ્યું હતું, 'માર એને છૂરી !'
 માએ લખ્યું હતું, 'પત્રમાં વિષ મોકલ્યું છે તે તું પી જજે !'
 જો કોઈએ બળાત્કારથી અસહાય દશામાં વશ કરી
 સતીધર્મ ઝૂંટવ્યો હોત તો શું આટલા દિવસ સુધીમાં
 તમારા એ આદેશનું પાલન થયું ન હોત !
 એ વીરના ચરણમાં હૃદય અર્પણ કર્યું હતું.
 યવન અને બ્રાહ્મણ એ ભેદ કોણે કર્યો છે ?
 એ ધર્મનો ભેદ નથી,
 અંતરનો અંતર્યામી જ્યાં જાગ્રત હોય
 ત્યાં બન્ને એકસમાન છે.
 વચ્ચે વચ્ચે જ્યારે સંસ્કાર જાગ્રત થતો
 કોઈ દિવસ ક્યારેક નિગૂઢ ઘૃણાનો વેગ
 નસોમાં જોરથી વિદ્યુતની જેમ કંપ જગાવતો,
 ત્યાં નિરંકુશ શરીર સંકોચથી કુંચિત થતું.

પણ એની પર પણ સતીત્વનો વિજય થયો છે.
 પૂર્ણ ભક્તિભાવથી મેં પતિની પૂજા કરી છે.
 પવિત્ર અંતરથી હું યવની બની છું.
 હું પતિતા નારી નથી.
 પરિતાપ અને અપમાનથી નત મસ્તકે
 હું મારો પતિધર્મ ત્યજીને
 અપરાધની જેમ ધર્માન્તર કરીશ નહિ.
 આ શું ? આ શું ?
 નિશીથની ઉલ્કાની જેમ
 મુક્ત કેશે કોને ધસી આવતી જોઉં છું ?
 (રમાબાઈનો પ્રવેશ)

મારી જનની ! આ જન્મમાં કદી દર્શન થશે
 એવું મનમાં માન્યું ન હતું.
 ઓ મા ! મા જનની ! તમારી ચરણરજ આપો !

રમાબાઈ : અડીશ નહિ, યવની ! પાતકિની !
 અમાબાઈ : મારા દેહમાં કોઈ પાપ નથી, તમારી જેમ પવિત્ર છું.
 રમાબાઈ : યવનના ઘરમાં શા માટે તારો ધર્મ સમર્પણ કર્યો ?
 અમાબાઈ : પતિ માટે.
 રમાબાઈ : પતિ ! મ્લેચ્છ, શું એ તારો પતિ ?
 જાણે છે તું પતિ કોને કહેવાય ?
 નષ્ટમતિ ! ભ્રષ્ટચારી !
 પતિ તો નારીની એકમાત્ર ગતિ,
 એનો એક માત્ર ઇષ્ટદેવ.
 મ્લેચ્છ મુસલમાન શું બ્રાહ્મણકન્યાનો પતિ ?
 દેવતાસમાન ?

અમાબાઈ : ઉચ્ચ બ્રાહ્મણકુળમાં જન્મી
 એથી કેં હું યવનની ઘૃણા નહિ કરું.
 મન, વચન, કર્મથી
 એને પતિ માની મેં એની પૂજા કરી છે.
 મારી ઘૃણા કરે એવી તો કઈ સતી છે ?
 જનની ! હું તમારાથી વધુ હીન નથી.
 મારી ગતિ તો છે સતીના સ્વર્ગલોકમાં.

રમાબાઈ : શું તું સતી ?
 અમાબાઈ : હા, હું સતી.
 રમાબાઈ : તો પ્રગટાવો ચિતાગ્નિ !

પેલો તારો પતિ પડ્યો છે ત્યાં સમરાંગણમાં.
 અમાબાઈ : શું જીવાજી મારા પતિ ?
 રમાબાઈ : હા, જીવાજી છે તારો વાગ્દત્ત પતિ.
 આજે જ એની ભસ્મમાં
 તારી ભસ્મ ભળી જશે.
 વિવાહરાત્રિની વિફલ હોમાગ્નિશિખા
 સ્મશાનભૂમિના ભૂખ્યા ચિતાગ્નિ રૂપે જાગી ઊઠી છે
 તે રાતની અધૂરી રહી હતી એ ક્રિયા
 આજ રાતે પૂરી થશે.
 વિનાયક રાવ : જા, વત્સ ! તારા પુત્ર પાસે પાછી જા !
 તારા એ શોકતપ્ત માળામાં
 મારું દારુણ કર્તવ્ય મેં પૂર્ણપણે પાળ્યું છે.
 તું જા ! પુત્રી, તું વૃથા ક્ષોભ કરે છે.
 આપણા વૃક્ષની જે નવી શાખાને કઠોર કુઠારથી છેદીને
 ત્યાં વનાન્તરની છાયામાં
 લઈ જવામાં આવી હતી
 તે છૂટી વિખૂટી થતાં
 જો સુકાઈ સુકાઈને મરી ગઈ હોત
 તો એને અગ્નિને સમર્પી દેવામાં આવી હોત.
 પણ એ નવી માટીમાં નવાં મૂળ પ્રસારીને
 નવા પ્રાણથી ફળફૂલથી વિકસી છે.
 ત્યાં એનો પ્રેમ છે, ત્યાંનો ધર્મ એ એનો ધર્મ છે.
 ત્યાંની રીત એ એની રીત છે.
 અંતરના સંબંધનું સૂત્ર જ્યાં તૂટી ગયું છે
 ત્યાં હવે તારા નિયમના પાશ રૂપી જે બંધન
 તે એને ધર્મથી બાંધી શકે નહિ,
 બળથી જ બાંધી શકે.
 છોડી દે, છોડી દે, વત્સ !
 ચાલી જા, જા તારા ઘરમાં પાછી જા !
 જા, તારા સ્નેહપ્રીતિભર્યા સંસારમાં પાછી જા ! નવા ધર્મક્ષેત્રમાં આવી જા !
 મોહમાયા ત્યજી
 સંસારનાં સુખદુઃખથી ઘટમાળાને ત્યજી
 આપણે બન્ને તીર્થધામમાં ચાલ્યા જશું.
 રમાબાઈ : તે પહેલાં તો મારા સંસારમાંથી
 જેટલાં પાપનાં અંકુર જન્મ્યાં છે
 તેને હું કાપી નાંખીશ.

મારા ગર્ભની લજ્જાને હું દૂર કરીશ.
 પુત્રીના અપયશને કારણે માતાના સતીત્વને
 જાણે કલંક લાગે છે.
 અગ્નિના અંગાર સમી એ કલંકની કાલિકાને
 ચિતાગ્નિ પ્રગટાવીને ઉજ્જવળ કરીશ.
 પુત્રીને નામે સતીની કીર્તિ પ્રસારીશ.
 આ સ્મશાનભૂમિમાં પુત્રીની ભસ્મ પર
 સતીનો મઠ સ્થાપીશ.
 અમાબાઈ : છોડો લોકલાજ ! છોડો લોકયશ.
 હે જનની ! આ સમાજ નથી,
 આ તો છે મહા સ્મશાનભૂમિ.
 અહીં લોકોના મુખનાં વચનોથી
 પાપપુણ્યને માપશો નહિ.
 મૃત્યુના પ્રકાશમાં સત્યને પ્રત્યક્ષ કરો !
 હું સતી છું. લોકો મારી ઘૃણા કરે
 તો પણ હું સતી જ છું.
 માતા છો છતાં મૃત્યુના મિલનમાં
 પરપુરુષ સાથે નિર્દોષ કન્યાને બાંધશો.
 તો લોકો તો તમને ધન્ય ધન્ય કહેશે
 પણ સ્મશાનના અધીશ્વરની સમક્ષ
 તમે સદાયના અપરાધી જ રહેશો.
 રમાબાઈ : ચિતા પ્રગટાવો !
 સેનાગણ ! આવીને ઘેરી લો બંદિનીને !
 અમાબાઈ : પિતા !
 વિનાયક રાવ : ડરીશ નહિ, ડરીશ નહિ.
 હાય, પુત્રી ! માતાના હાથથી છૂટવા રક્ષણ માટે
 આજે તારે પિતાને ધા નાંખવી પડે છે.
 જે હાથથી મેં તને છાતી સરસી રાખી હતી
 કોણે જાણ્યું હતું કે એ જ હાથથી
 ધર્મનું રક્ષણ કરવા ને દોષિતને દંડ દેવા
 એક દિવસ તારું સૌભાગ્યસૂત્ર ખંડિત થશે.
 ઓ રે પુત્રી મારી !
 અમાબાઈ : પિતા !
 વિનાયક રાવ : આવ, મારી પુત્રી ! આચારવિચાર તો મિથ્યા છે.
 પુત્રને સાથે લઈને આવ મારી સાથે,
 મારી પુત્રી, મારી લક્ષ્મી !

સમાજના ધર્મથી હૃદયનો નિત્યધર્મ
સદાય વધુ સાચો હોય છે.
પિતૃસ્નેહ તો નિર્વિચાર, નિર્વિકાર છે,
દેવતાની વૃષ્ટિ જેવો; એ શુભ સ્નેહથી
મારી પુત્રીને કોણ વંચિત કરી શકે ?
કયું શાસ્ત્ર ? કયા લોક ?
કયો સમાજનો મિથ્યા વિધિ ? કયો તુચ્છ ભય ?

રમાબાઈ : ક્યાં જાય છે ? પાછી આવ !

ઓ પાપિષ્ઠા ! જો, પેલો જો, એણે તારે માટે
રણભૂમિ પર પ્રાણ અર્પણ કર્યાં છે.
એનું એ પ્રાણદાન નિષ્ફળ નહિ થાય.
વરવેશે એ તારો મૃત્યુપૂત હાથ ઝાલીને
શૂરસ્વર્ગમાં તને સાથે લઈને જશે.
સુણજો, સૌંચે વીરપુરુષો !
તમે સૌંચે જીવાજીના ભક્તો, સેવકો છો.
ને આ એની વાગ્દત્તા પત્ની છે;
તમે સૌ ચિતાગ્નિમાં એમનું મિલન કરાવો
અને તમારા સ્વામીનું કાર્ય પૂરું કરો !

સૈનિકો : ધન્ય, પુણ્યવતી !

અમાબાઈ : પિતા !

વિનાયક રાવ : તમે છોડો એને !

સૈનિકો : આ નારીનો જે પતિ છે

એની ઈચ્છા અમે પૂરી જ કરીશું.

વિનાયક રાવ : એનો પતિ તો સ્વધર્મી યવન છે.

સેનાપતિ : સૈનિકો ! બાંધો વૃદ્ધ વિનાયકને.

અમાબાઈ : મા, તું પાપિષ્ઠી, પિશાચિની છો.

રમાબાઈ : મૂઠ, તમે બેઠા બેઠા શું કરો છો ?
વાઘો વગાડો ને કરો જયધ્વનિ !

સૈનિકો : જય, જય.

અમાબાઈ : નારકિણી !

સૈનિકો : જય, જય.

રમાબાઈ : સારા યે વિશ્વને કહો અમા સતી છે.

અમાબાઈ : જાગો, જાગો, ધર્મરાજ જાગો !

સ્મશાનના અધીશ્વર, જાગો તમે આજ !

જુઓ, તમારા મહારાજ્યમાં ઉત્પાત કરે છે

ક્ષુદ્ર શત્રુ; જાગો એની પર કરો વજાઘાત !

સૌ દેવાધિદેવ ! ક્ષુદ્ર ધર્મ પર
તમારો નિત્યધર્મ વિજયી કરો !

રમાબાઈ : બોલો, જય પુણ્યમયી !

બોલો, જય સતી !

સૈનિકો : જય, જય, પુણ્યવતી

અમાબાઈ : પિતા, પિતા, મારા પિતા !

સૈનિકો : ધન્ય, ધન્ય સતી.

(સ્વીન્દ્રનાથે આ સંવાદકાવ્ય મિસ મેનિંગ સંપાદિત નેશનલ ઇન્ડિયન એસોસિયેશનના સામયિકમાં ઓક્ટોબરનો 'Ballads of the Marathas' લેખ પ્રસિદ્ધ થયો હતો એમાંના એક બેલડ પરથી ૧૮૯૭ના નવેમ્બરની પમીએ રચ્યું હતું.)

૮

અઢી હજાર વર્ષ પહેલાં એટલે કે ઈસુ પહેલાંનાં ૫૦૦ વર્ષ પૂર્વેના એક દેશની, તેના એક મહાન પ્રાચીન નગરની, આ વાત છે જ્યાં મનુષ્યોની પ્રતિભા, પ્રજ્ઞા અને ચેતના અસાધારણપણે પાંગયા. કેટલાંક નૂતન તત્ત્વોનો ઉદય થયો. તેનાં તેજ સૈકાઓ સુધી પથરાયેલાં રહ્યાં. આ દેશ તે ગ્રીસ, અને એ પ્રાચીન નગર તે એથેન્સ. નવાં તત્ત્વોનો ઉદય એટલે ગ્રીક રંગભૂમિનો ગૌરવવંતો ઇતિહાસ અને એ મહાન ઇતિહાસના ઘડવૈયા ત્રણ મહાન કવિ નાટ્યકારો – ઇસ્કિલસ, સોફોકલિસ અને યુરિપિડિસ. ઇતિહાસના સંધિકાળે જન્મેલી આ નૂતન ગ્રીક સંસ્કૃતિની બહુ ક્રાંતિકારી અસરો યુરોપીય દેશોની વિચારસરણી ઉપર પણ પડી.

આ કેવી રીતે થયું તે સમજવા માટે સમગ્ર ગ્રીક નાટ્યસાહિત્યના પાયામાં રહેલા મૂળભૂત ચિંતનને સમજવું બહુ જરૂરી થઈ પડશે. કોઈ પણ યુગમાં મહાન સાહિત્યનાં મૂળ માનવજીવનનાં ચિરંતન મૂલ્યોમાં હોય છે. માનવજીવનનાં બાહ્ય તત્ત્વો પરિવર્તનશીલ છે, જ્યારે જીવનને ઊર્ધ્વમાર્ગે લઈ જનારાં ગૂઢ તત્ત્વો અચલ છે. (નારાયણ દેસાઈ તેમની ગાંધીકથામાં આ માટે બહુ સરસ શબ્દો વાપરે છે. તંત્ર અને તત્ત્વ, અથવા હું જરા ઉમેરીને કહું તો તંત્ર અને મંત્ર. તંત્ર એટલે સિસ્ટમ, અને મંત્ર એટલે સત્ય.) કારણ કે આ ગૂઢ તત્ત્વોના ઉન્મેષ થકી જ માનવઆત્માની મહત્તાનું દર્શન થાય છે. આ તત્ત્વો જ પ્રેરણા અને જ્ઞાનની ગંગોત્રી છે. મહાન સાહિત્યનું આ ઉદ્ભવસ્થાન છે. બાહ્ય અને આંતર ઘર્ષણ માનવજીવનમાં સતત ચાલ્યા કરે છે. ગ્રીક કલા બાહ્ય અને આંતર ઘર્ષણના ઉકેલના પ્રયાસોમાંથી જન્મી છે.

ગ્રીક રંગભૂમિનો આરંભ ઈ. સ. પૂ. ૪૮૦થી થયો હશે. ગ્રીક ટ્રેજેડીનો આરંભ ઇસ્કિલસ (૫૨૫ BC)ના નાટક The Suppliantsથી થયો હોવાનું માનવામાં આવે છે. બીજો સોફોકલિસ (૪૮૫ BC) અને ત્રીજો યુરિપિડિસ (૪૮૫ BC). આ કમ હોવા છતાં ગ્રીક ટ્રેજેડીનો સાચો અને છેલ્લો પ્રતિનિધિ યુરિપિડિસ નહીં પણ સોફોકલિસ ગણવામાં આવે છે. કારણ કે ગ્રીક ચિંતન અને પ્રતિભાની બધી લાક્ષણિકતાઓ સોફોકલિસમાં પૂર્ણપણે વિકસી હોવાનું વિદ્વાનો માને છે. અભ્યાસીઓના મતે સોફોકલિસે “નાટકને સ્વર્ગમાંથી પૃથ્વી પર ઉતાર્યું.” એરિસ્ટોફેનિસ Frogsમાં એના વિશે કહે છે : He taught to Athenians to think, see, understand, suspect, question, everything.

અઢી હજાર વર્ષ પહેલાં થઈ ગયેલો યુરિપિડિસ જગતના આધુનિક નાટકનો જનક અથવા તેનું ઉદ્ભવબિંદુ ગણાય છે. બીજી રીતે કહીએ તો ઇસ્કિલસ અને સોફોકલિસની તુલનામાં યુરિપિડિસનાં નાટકો સાથે આપણે આજે વધારે relate કરી શકીએ, પાત્રો કે વિષયવસ્તુ સાથે identify કરી શકીએ એમ છીએ. આજકાલ Theatre for social causeની વાત બહુ જોરશોરથી થાય છે ત્યારે એ દષ્ટિકોણથી પણ યુરિપિડિસનાં નાટકો એટલું જ આસપાસનાં કુદરતી પરિવેશ – વાતાવરણનું હતું, આમ માનવસમાજમાં પણ દરેક વ્યક્તિને સમષ્ટિનો અંશ ગણીને જીવનની સંકુલતાને પામવાનો ગ્રીક પ્રજાનો પ્રયાસ હતો. જીવનનું આ

classic શ્રેણીનાં હોવા છતાં આપણને આજે socially relevant લાગશે. એનાં પાત્રોમાં ભવ્યતા ઓછી જણાશે પણ લાગણીની ઉત્કટતામાં કે નિર્ણયશક્તિમાં એના પુરોગામી નાટ્યકારો કરતાં એનાં પાત્રો વધારે ગાઢ અસર કરી જાય છે. એટલા માટે એક વિવેચકે સાચું જ કહ્યું છે કે Remove Euripides, and the modern theatre ceases to exist.

જહોન ગેસનર કહે છે કે ઈ. સ. પૂ. ૪૦૬માં તે મૃત્યુ પામ્યો ત્યારે ટ્રેજેડીના કલા-ક્ષબને તે એ બિંદુએ લઈ ગયો જ્યાં માનવજાતને ફરીથી પહોંચવા માટે ૨૦૦૦ વર્ષ સુધી શેક્સપિયરની વાટ જોવી પડી. તેવી જ રીતે mature કહી શકાય એવાં સમસ્યાપ્રધાન અને મનોવૈજ્ઞાનિક નાટકો મેળવવા માટે આ દુનિયાએ ઇબ્સન અને તેના અનુગામીઓની ૨૩મી-૨૪મી સદી સુધી વાટ જોઈ.

ગ્રીસના ઇતિહાસનું પહેલું પાનું ઊઘડે છે ત્યારે પુરોગામી સત્તાનો ઓછાઓ પણ એના પર પડેલો જણાતો નથી. સર્વસત્તાધીશ ઇજિપ્તનો ફેરોહ અહીં નથી. અહીં લોક-ભાગીદારીથી ચાલતું રાજ્ય જ સર્વસત્તાધીશ છે. પ્રજા પાસે સ્વતંત્ર વિચારશક્તિ છે. તે કાયદાકાનૂનને માન્ય રાખનારી પ્રજા છે. બુદ્ધિશાળી લોકો સ્વસ્થ સંવાદમાં માનનારા છે. લોકતંત્ર અને સ્વતંત્રતાની ભાવનાનું આ ઉદ્ભવસ્થાન છે. ધર્મનાં મૂળિયાં તે સમયે ગમે તેટલાં મજબૂત હોય પણ તેમ છતાં વ્યક્તિની સ્વતંત્ર વિચારશક્તિ પર તે સમયના પાદરીઓનું કોઈ વર્ચસ્વ નહોતું. ગ્રીસમાં પાદરીઓની સત્તાની સીમા સ્પષ્ટપણે આંકી દેવામાં આવેલી. ધાર્મિક કર્મકાંડો સિવાય ગ્રીક નાગરિક ક્યારેય પાદરીઓ પાસે ન જતો. જીવનનાં રહસ્યો વિશે જાણવા-સમજવા તેની પાસે સોક્રેટીસ હતો, પ્રોટેગોરાસ હતો, પ્લેટો હતો, ધુરંધર વૈયાકરણીઓ હતા.

જીવન અને જગતના વ્યવહાર સાથે નિસ્ખત ન હોય એવા ગ્રીક કલાકારોનાં કે સાહિત્યકારોનાં કોઈ સ્વતંત્ર વાડા, જૂથ કે વર્ગો નહોતાં. તેઓનું સામાજિક જીવન સામાન્ય ગ્રીક નાગરિકથી જુદું, અળગું ન હતું. દા.ત. ઇસ્કિલસ માત્ર લેખક ન હતો, યોદ્ધો પણ હતો. સોફોકલિસને પણ આપણે સેનાપતિ, રાજપુરુષ કે પાદરી જેવાં વિવિધ સ્વરૂપમાં જોઈ શકીએ છીએ. સોક્રેટીસ પણ ચોરે ને ચોટે ઘૂમતો રહેતો.

તેમની ટ્રેજેડીમાં જીવન પ્રત્યે રોમેન્ટિક – રંગદર્શી દષ્ટિકોણ નથી. કડવી-કઠોર વાસ્તવિકતાને મોઢામોઢ થાય છે. આ ગ્રીક પ્રજાનો ગુણ છે. જેમકે યુદ્ધમાં ખપી ગયેલા વીરોને અંજલિ આપતાં પેરિક્લિસ મૃત વીરોનાં માતાપિતાઓને એમ નથી કહેતો કે આવા વીર પુત્રોનાં બલિદાન માટે તેઓએ ગૌરવ લેવું જોઈએ, પણ એ તો કહે છે કે ભવિષ્યમાં આવાં યુદ્ધો જ ન થાય એ માટે આપણે સતત જાગ્રત રહેવું જોઈએ. (એગેમેગનોનમાં કોરસ કહે છે : Then be your burden sad with sounds of wail, But let the happier note prevail.)

દરેક વસ્તુને અળગી પાડીને તેનો સ્વતંત્રપણે વિચાર કરવાને બદલે ગ્રીક પ્રજા દરેક વસ્તુને એકબીજાના સંદર્ભમાં – અન્યોન્ય સાંકળીને જુએ છે. શિલ્પનો જ દાખલો લો. મધ્યયુગમાં બંધાયેલાં દેવળોને આસપાસની ભૌગોલિક પરિસ્થિતિ સાથે જાણે સંબંધ જ ન હતો. પરંતુ ગ્રીક પ્રજાને મન જેટલું મહત્ત્વ દેવળનું કે ભવ્ય કલાત્મક પ્રાસાદોનું હતું

અખંડ, સર્વાંગી - holistic - દર્શન તેમનાં ચિંતનની લાક્ષણિકતા છે.

ગ્રીક પ્રજા બાહ્ય જગતના ચળકાટ કે તેના સ્થૂળ ઝાકઝમાળ પર મોહિત નહોતી. એની દષ્ટિએ જે કંઈ મહાન કે દિવ્ય હતું તે તો અદૃષ્ટ, ભીતરમાં હતું, અને આ એક સ્વતંત્ર વ્યક્તિગત અનુભૂતિ હતી. વળી તેઓ જાણતા હતા કે એ તત્ત્વ બુદ્ધિના સીમાપ્રદેશમાં નહીં પણ આત્માની અસીમ ગહનતામાં બિરાજમાન હતું. એ અદૃષ્ટ જગત સામે દૃશ્ય જગત તુચ્છ હતું. આ બાબતે કહી શકાય કે ગ્રીક પ્રજાના જીવનમાં પશ્ચિમના બુદ્ધિવાદ અને પૂર્વના અધ્યાત્મવાદનું સુંદર સંયોજન સધાયેલું હતું.

ગ્રીક પ્રજાને જીવનમાં રહેલાં વિષ અને અમૃત બંનેની પ્રતીતિ હતી. રમતગમતમાં રસ તેનો પુરાવો છે. આથી ગ્રીક સાહિત્યમાં ઉલ્લાસ છે તો વિષાદ પણ છે. ઉદાસી પ્રજા જેમ ઉલ્લાસ નથી અનુભવી શકતી તેમ વિષાદ પણ નથી અનુભવી શકતી. ઉદાસ રહેવું અને વિષાદગ્રસ્ત હોવું તે વચ્ચે મોટો ફર્ક છે. ઉદાસીમાં ડિફિટિઝમ છે. એક પ્રકારની બૌદ્ધિક કુંઠા કે જડતા છે. જ્યારે વિષાદમાં ઊંડા ચિંતનની સંભાવના છે. ગ્રીક પ્રજાએ જીવનની ચંચળતાની, ક્ષણભંગુરતાની અને મૃત્યુની પૂરેપૂરી સભાનતા સાથે ઉલ્લાસ માણ્યો છે. તેને ખાતરી હતી કે માનવપુરુષાર્થની નિષ્ફળતા સામે કોઈ આડો હાથ ધરી શકે એમ નથી. આમ જીવનમાં આવનાર સુખ અને દુઃખનો પૂર્ણ સ્વીકાર Total acceptance છે.

ગ્રીક ટ્રેજેડી એ નિરાશાની અભિવ્યક્તિ નથી, ઊલટાની તેમાં તો નિરાશા સામે બાથ ભીડેલી છે. દુઃખદાયી નિયતિ પર human spirit - માનવ-આત્માએ મેળવેલ વિજય છે, ઇસ્કલસ કે સોફોકલિસનાં નાટકોમાં પાત્રો અપાર વેદના વેઠે છે પણ તેમાં ક્યાંય આત્મવિસર્જન કે આત્મવિલોપન નથી, પરિસ્થિતિનો લાચાર, અસહાય સ્વીકાર નથી. પાત્રો હારે છે, પડે છે પણ અભૂતપૂર્વ વીરતાથી વિનાશને આર્દિગે છે. આ Noble action - ઉમદા કાર્યમાં જ માનવજીવનનાં સનાતન મૂલ્યોમાં રહેલી શ્રદ્ધાનો નાદ છે. એટલા માટે જ કરુણ નાટકનો અંત એક પ્રકાશ પાથરનાર દિવ્ય આનંદની અનુભૂતિ બની જાય છે.

આ તબક્કે Dikeનો સિદ્ધાંત જાણવો રસપ્રદ છે. “ડાઈક” એટલે દેવોની આજ્ઞા, મર્યાદા. તે કહે છે કે નાના કે મોટા દરેક મનુષ્યે દેવોની આજ્ઞા (Dike) પાળવી જ રહી. નહીં તો માણસને અભિમાન (Hybris) આવે કારણ કે દેવ તમને મુક્ત રાખે છે. એક બાજુ દેવ આપણને જીવનમાં ડગલે ને પગલે ચેતવે છે, તો બીજી બાજુ કટોકટીના સમયે કોઈ એક વિકલ્પની પસંદગી - નાપસંદગી કરવાની સ્વતંત્રતા પણ મનુષ્યને આપે છે. The Gods only predict, they do not compel. દેવો માનવને હાથ ઝાલીને કામે ન વળગાડે, માત્ર સૂચન કરીને કે જરા અમથું ચેતવીને છેટા રહે. મહાભારતમાં કવિએ એક જગ્યાએ કહ્યું છે કે “કાળ જ્યારે શિક્ષા કરે છે ત્યારે આપણને ચાબુકથી નથી ફટકારતો, પણ માત્ર આપણી બુદ્ધિને ગેરમાર્ગે દોરી દે છે ! એટલે માણસ સતત એટલો જાગ્રત રહેવો જોઈએ કે દેવોની આજ્ઞા - ચેતવણીને યાદ રાખી શકે, સમજી શકે.

આ જ સંદર્ભમાં જીવન અને કલા બંને માટે પ્રચલિત ગ્રીક સૂત્રો હતાં : “Remember what you are” - સ્વની ઓળખ, સભાનતા અને “Nothing in excess” - જીવનમાં ક્યાંય અતિરેક નહીં - હર તબક્કે પ્રમાણભાન અથવા વિવેકભાન. મહાન ગ્રીક શિલ્પી ફિડિયાસ કહે છે તેમ Every thing in right proportion. છતાં દુઃખો સામે હારી જવામાં કે

નમતું જોખવામાં ગ્રીક પ્રજા માનતી નથી. એણે તો વિષમતાની પછવાડે છુપાયેલ વિશ્વસંવાદ (cosmic harmony)ને પામવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

એનેગ્લેગોરસ નામના ગ્રીક ચિંતકે Big bang theory શોધાઈ એ પૂર્વે ગ્રીક બુદ્ધિ માટે કહેલું : “All things were in chaos until the mind arose and made order.” જોકે આ વાત માનવબુદ્ધિ કે વિચારની ઉત્કાંતિના સંદર્ભમાં કહી છે. પરંતુ જેમ આ બ્રહ્માંડમાં પણ એક સમયે અરાજકતા ને અંધાધૂંધી હતી, તેમાં ક્યાંક કોઈક રીતે મહાવિસ્ફોટ થયો અને કાળક્રમે બધું એક નિશ્ચિત ઓર્ડર - સુચારુ વ્યવસ્થા હેઠળ ગોઠવાઈ ગયું. તેમ હિંસક અને અરાજકતાભર્યા માનવજીવનમાં પણ બુદ્ધિનો કાળક્રમે વિકાસ થયો ને ચોમેર સંવાદિતા સ્થપાઈ.

ટ્રેજેડી માટે રૂઢ થયેલ “કરુણાન્ત નાટક” શબ્દ ગ્રીક નાટકના સંદર્ભમાં બરાબર નથી. કારણ કે ગ્રીક ટ્રેજેડીનું નિર્ણાયક તત્ત્વ અન્ત નથી પણ અસર છે. જેમકે “ઓરેસ્ટિયા” જેવાં કેટલાંક નાટકોનો અન્ત કરુણ નથી. ઇસ્કલસ કૃત “સપ્લાયન્ટ વુમન”નો અન્ત પણ શાન્તમાં પરિણમે છે. પીટર આર્નોટના શબ્દોમાં The Greeks used “tragedy” rather in the sense of a serious treatment of some moral question, as personified in characters of myth or legend. વાસ્તવમાં ગ્રીક સર્જકો ટ્રેજેડી મારફતે તેમની પૌરાણિક અને દંતકથાઓનાં પ્રસિદ્ધ પાત્રોના માધ્યમથી ઊભા કરવામાં આવેલા કેટલાક નૈતિક પ્રશ્નોની ગંભીર છણાવટ કરે છે. અંગ્રેજી ભાષામાં ટ્રેજેડી એટલે sorrow, pain, pathos, disaster વગેરે, પણ ગ્રીક નાટકમાં ટ્રેજેડી બોલતા જ અર્થ બદલાઈ જાય છે. સાદી ભાષામાં દુઃખના ખાડામાં કે દુઃખની ગર્તા, depths of pathos બોલીએ છીએ પણ ગ્રીક ટ્રેજેડીની બાબતમાં hight of tragedy, અથવા tragic heights જેવા શબ્દો વપરાય છે. એવી કરુણકથા કે જેમાં વિપદા અને સંઘર્ષને અંતે, નાયક તળિયે નહીં પણ શિખરે પહોંચે છે ! અહીં માનવમહત્તા કેન્દ્રમાં છે. એટલે જ ગ્રીક રંગભૂમિ ધાર્મિક શ્રદ્ધાનું પ્રતીક બની હતી.

દેવ જ ધર્તા, કર્તા અને હર્તા છે. ભારતીય પૌરાણિક ચિંતનનો જ નમૂનો જોઈ લો : ધારણ, પોષણ અને વિસર્જન. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ. ગ્રીક લોકો માને છે કે ઈશ્વર સુખકર પણ નથી ને દુઃખકર પણ નથી, તે કલ્યાણકર છે. છતાં ગ્રીક નાટકોમાં જીવનનો સંઘર્ષ દર્શાવેલ છે. તેમાં ચોતરફ ગમે તેટલા તાકતવર પરિબળો હોય, અંતે માનવ કેન્દ્રસ્થાને છે. બીજું, ઈશ્વર કે નિયતિ સર્વશક્તિમાન હોવા છતાં માનીનો સંઘર્ષ કરતા રહેવાનો અબાધિત હક અને સામે અણીને વખતે પસંદગીના વિકલ્પનું સ્વાતંત્ર્ય - નાટ્યકારો અસરકારકતાથી મૂકે છે.

ટ્રેજેડીનું બીજું, ઉદ્ભવસ્થાન - એક તરફ માણસને પીંખી નાખતું પ્રારબ્ધ છે જે માનવજીવનમાં બહુ મોટો ભાગ ભજવે છે. બીજી તરફ માનવસ્વભાવ પણ રહસ્યમય છે. તે ક્યારે કયો નિર્ણય કે કયું કૃત્ય કરશે તે વ્યક્તિને ખુદને ખબર નથી. જીવનનું આ રહસ્ય એ વ્યક્તિનું પોતીકું રહસ્ય છે. એ રહસ્યને લીધે જ જાગતો સંઘર્ષ આંતરિક અને જટિલ છે. આ દષ્ટિએ માનવજીવન જોતાં દોષ ભાગ્યનો નથી પણ વ્યક્તિનો પણ છે એમ પણ કહી શકાય.

આ સંઘર્ષ દરમિયાન વ્યક્તિના જીવનમાં એક એવો તબક્કો આવે છે જ્યારે પ્રશ્નોનો તોડ વ્યક્તિએ પોતે જ કાઢવો પડે છે. પરિણામે માનવીએ આચરેલાં બધાં કૃત્યોની - પાપોની અપ્રતિકાર્ય શિક્ષા માનવીને ભોગવવી જ પડે છે. પૂરેપૂરી હિંમતથી સામનો કર્યા છતાં પણ

પરિસ્થિતિ ઉપરથી સદંતર કાબૂ ગુમાવી બેસતા માનવીનો જે અંત, જે પરિણામ આવે તેને ટ્રેજેડી કહે છે. અહીં દેખીતી રીતે પાત્રનો પરાજય થાય છે પણ તેનો આત્મા અજેય, અડીખમ રહેવા પામે છે. સ્થૂળ પરાજય હોવા છતાં આત્માનો વિજય પ્રેક્ષકોને કોઈ અજબની સંતુષ્ટિનો અનુભવ કરાવી જાય છે. અહીં કોઈ ખાસ ધર્મનો નહીં પણ માનવીય શ્રદ્ધાનો જયજયકાર થતો જણાય છે. સદ્ભાગ્ય કે દુર્ભાગ્ય ક્યારેય હેતુશૂન્ય ન હોઈ શકે એવી ગ્રીક સર્જકો અને પ્રજાની અચળ શ્રદ્ધા આના પરથી બળવત્તર બને છે.

ટ્રેજેડીના કેન્દ્રમાં બધાં દુઃખો, વેદના કે અસાધારણ વિપદાઓમાં નથી પણ આ બધા દુઃખો કે વેદના માનવી જે રીતે સહન કરે છે તેમાં રહેલું છે. અહીં માણસને સહન કરવા મારફતે શીખવાનું મળે છે. (Learning through suffering). ઇસ્કલસ સૈન્યમાં હતો. તેણે ગ્રીસમાં આવીને પ્રથમ નાટક Persians લખ્યું, Greeks ન લખ્યું, આ ગ્રીસની વિશેષતા હતી. તે પક્ષકાર હતો છતાં દુઃખમનનાં દુઃખ, માનવતા, પરાજયનું નાટક લખ્યું. તે લખે છે કે “અમે જીત્યા, એટલા માટે નહીં કે અમે હોશિયાર હતા; દેવો અમારે પક્ષે હતા. સામે પક્ષે અભિમાન હતું, અભિમાન દેવોને શોભે, માનવને નહીં.

પૂરી જાગૃતિ સાથે યાતનાથી પીડાતા મહાન આત્માની ગૌરવાન્વિત સ્થિતિ જેવી બીજી કોઈ ઉન્નત અવસ્થા ટ્રેજેડીની દૃષ્ટિએ નથી. આથી ટ્રેજેડી માંગે છે પ્રચંડ સંવેદનશક્તિ ધરાવતી વ્યક્તિ. માત્ર આઘાતજનક ઘટનાઓ એ ટ્રેજેડી નથી. જેમકે મૃત્યુ સ્વયં એક કરુણ ઘટના નથી. પરંતુ Death felt and suffered, as Mebeth feels and suffers is tragic. Death felt, as Lear feels Cordelia's death is tragic. મૃત્યુનું સંવેદન કરુણ છે. ઈશ્વરી કાનૂન અને માનવરચિત કાનૂન વચ્ચે થતું ઘર્ષણ એ મીડિયા, એન્ટિગોન કે ઈડિપસની ટ્રેજેડી નથી. ટ્રેજેડી તો રિબાતાં, પીડાતાં આ પાત્રોના આત્મામાં છે. પોતાના કાકાને મારી નાખવાની હેમલેટની દ્વિધાવસ્થા એ ટ્રેજિક નથી, હેમલેટની પ્રબળ સંવેદનશક્તિ એ ટ્રેજેડી છે.

નાટકનો નાયક ઉદાત્ત પ્રકૃતિનો, વીરોચિત ગુણો ધરાવતો અને માત્ર વ્યક્તિ કરતાં વિશેષ હોવો જોઈએ. નાટકમાં બનતી ઘટનાઓ સહજ, પ્રામાણિક, સાચુકલી લાગવી જોઈએ. અકસ્માતનું તત્ત્વ જરા પણ હોવું જોઈએ નહીં. જે બનવાનું છે તે બનવું જ જોઈએ. બધા ધમપછાડા પછી અંતે નાયકનો પરાજય જ થવો જોઈએ. અને એ દેખીતા પરાજયમાંથી જ્ઞાન અથવા ઍરિસ્ટોટલ જેને catharsis કહે છે તેનું પ્રાગટ્ય થવું જોઈએ. મૂળભૂત લાગણીઓ pity (અનુકંપા) અને fear (ભય)ની હોય. નાયકને સહન કરવી પડતી યાતનાને જોઈ પ્રગટતી અનુકંપાની લાગણી અને નાયક જે વિકટ પરિસ્થિતિમાં મુકાઈ ગયો છે એ પરિસ્થિતિમાં આપણે પણ મુકાઈ જઈએ એવી ભયની લાગણી.

ઍરિસ્ટોટલે વાપરેલો શબ્દ catharsis મનોવિશ્લેષણની દૃષ્ટિએ સમજવા જેવો છે. માનવીના મનમાં અનેક ગ્રંથિઓ પડેલી હોય છે. આ ગ્રંથિઓથી તે અજાણ હોય છે. કોઈ પણ પ્રેરણા કે અનુભવ દ્વારા જો એ ગ્રંથિઓથી તે જ્ઞાત થાય તો અર્ધચેતનની અવસ્થા હટી જાય અને શુદ્ધ ચેતનાની ભૂમિકાએ આવે. એ ગ્રંથિઓ અભિવ્યક્તિ પામે તો એ તેનાથી જ્ઞાત થાય અને મુક્તિ પામે. આમ ચળાઈ ગયેલી લાગણીઓ શુદ્ધ બને. નીતરેલી વૃત્તિઓને લીધે અને ઓગળી ગયેલી ગ્રંથિઓને લીધે જગતની અવનવી ઘટમાળને – તેના ચડાવ-ઉતારને તેના યોગ્ય સંદર્ભમાં જોતો-સમજતો થાય. ટ્રેજેડીની વિશેષતા અથવા સાર્થકતા માનવીની આધ્યાત્મિક

શુદ્ધિમાં છે. આ spiritual cleansing શબ્દને સમજાવતાં જહોન ગેસનર તેને Enlightenment પણ કહે છે. કદાચ આ બહુ ઊંચો શબ્દ લાગે પણ એ મહાન ઋષિ કવિ-નાટ્યકારોને તો તેમની ટ્રેજેડીને અંતે પ્રેક્ષકોને આવી જ કોઈ અનુભવ કરાવવાની અપેક્ષા છે.

જેને આપણે જીવન અને જગતની જટિલતા સમજવાની સૂઝ કહીએ. નાટકના પાત્રે અનુભવેલો આ પ્રકાશ છે અને પાત્ર દ્વારા એ પ્રેક્ષકના ચિત્તમાં સંક્રાંત થાય છે. યાદ રહે કે આ કેવળ પાત્રની અનુભૂતિ છે, સદાચાર કે નીતિનો ખ્યાલ નથી. માનવીની પામરતા જોતાં ઊપજતી દયા, જે પાત્રને વીત્યું તે પોતાને વીતે એવો ભય અને એમાંથી પ્રગટતું જ્ઞાન – આ એકીસાથે થતી પ્રક્રિયા છે. જીવનનું મૂલ્યાંકન જેમ અખૂટ વાસ્તવિક શ્રદ્ધા દ્વારા થાય છે તેમ કેટલીક ભવ્ય ભ્રાંતિઓ દ્વારા પણ થાય છે. આને જ ગ્રીક ચિંતકો “ટ્રેજિક ફેલસી” કહે છે. તેના દ્વારા માણસ માને છે કે પોતાના અહંના વર્તુળની બહાર કોઈ એક તત્ત્વ છે – પછી એ ઈશ્વર હોય, પ્રકૃતિ હોય કે નૈતિક સત્તા હોય. વ્યક્તિના તમામ વિચારો, નિર્ણયો અને કાર્યો એ મહાન તત્ત્વને જ આધીન છે. એ તત્ત્વ સાથે પોતાનાં કાર્યો જોડાયાં હોવાથી તેમાં તે સાચી કે ખોટી મહત્તાનું આરોપણ કરી દે છે. હવે આ પછી આગળ ઉપર જ્યારે કટોકટી સર્જાય છે, આંતર અને બાહ્ય જગતનો મેળ બેસતો નથી ત્યારે આ જ શ્રદ્ધા માણસને ટકાવી રાખે છે. એ શ્રદ્ધા, મહત્તા કે વિશ્વાસ નથી હોતો ત્યારે કથાનો અર્થ રહેતો નથી, બધું પડી ભાંગે છે.

આમ ગ્રીક ટ્રેજેડી શ્રદ્ધાનો પંથ છે અને તેથી એક દૃષ્ટિએ એક પ્રકારનો “ધર્મ” પણ છે. ટ્રેજેડીનો કવિ જીવનનો આનંદ મેળવવા માટે વેદનાનો સાધન તરીકે ઉપયોગ કરે છે. આ એના માટે શક્ય છે કારણ કે તેને માનવમાં શ્રદ્ધા છે, માનવસ્વભાવમાં, વૃત્તિઓમાં શ્રદ્ધા છે. એટલે જ કોઈએ કહ્યું છે કે – “ટ્રેજેડીના કવિને ઈશ્વરમાં શ્રદ્ધા નહીં હોય તો ચાલશે પણ એને માનવમાં તો શ્રદ્ધા હોવી જોઈએ.”

ઍરિસ્ટોટલ કહે છે કે ટ્રેજેડી Noble action – ઉદાત્ત કે અભિજાત કાર્યનું અનુકરણ કરે છે. ટ્રેજેડી અને ઉદાત્ત કાર્ય અવિભાજ્ય છે. એ યુગ માનતો કે માનવી આપત્તિથી ઘેરાઈ જાય છે ત્યારે જ તેનામાં અપૂર્વ ધૈર્ય અને પ્રચંડ લાગણીઓ અને ભાવોમિઓ પ્રગટે છે. આમ ટ્રેજેડીમાં આવતી આપત્તિ એ સાધનમાત્ર છે. ગ્રીક ટ્રેજેડી અને આધુનિક ટ્રેજેડી વચ્ચે આ જ ભેદ છે. ગ્રીક ટ્રેજેડી કે શેક્સપિયરની કરુણ કૃતિઓમાં આવતાં પાત્રો અને એ પાત્રોનાં કાર્યો રહસ્યગામી અને ઊર્ધ્વગામી છે.

ગ્રીક ટ્રેજેડીમાં ધર્મ, દેવ, ભાગ્ય વગેરેની વાતો હતી. માણસ પર ભાગ્યને એક નિર્ણાયક, નિશ્ચિત પરિબળ ગણવામાં આવતું હતું અને પરિણામે માણસમાં રહેલી સહનશીલતા અને એ સહન કરતા રહેવા પાછળ શ્રદ્ધાનું બળ હતું. પણ ગ્રીક ટ્રેજેડી પછીના ગાળામાં કાળક્રમે ભૌતિક જગત પણ બદલાયું અને જગત તેમજ માનવી વિશેના ખ્યાલો ને સમજણ પણ બદલાયાં. ગ્રીક ટ્રેજેડીમાં માનવ-મહત્તાની વાત, ઉદાત્તાની વાત, ઉદાત્ત કાર્યોનો મહિમા, નાટકના અંતે થતા હૃદયનું શુદ્ધીકરણ (catharsis), નાટક જોયા પછી પ્રેક્ષકનો વધુ સારો માણસ બન્યાનો અહેસાસ, વગેરે બાબતો પછીથી વિવાદાસ્પદ તેમજ કેટલાક સર્જકોમાં તો સાવ જ અસ્વીકાર્ય બની.

સર્જકોની ઊંચાઈએથી જોઈ કે કલ્પી શક્યા નહીં. અને તેથી તેનાં પાત્રો ગ્રીક દષ્ટિએ વામણાં બની ગયાં. પ્રાચીન નાટકોમાં માનવી દુઃખોને અપનાવી લઈને તેના આત્મગૌરવની મહત્તા પુરવાર કરતો. ઇબ્સનની ટ્રેજેડીમાં આત્મ બનતું નથી. “ઘોસ્ટ્સ” નાટકમાં ઓસવાલ્ડ હેમલેટ નથી કારણ કે ભૌતિક અને આધિભૌતિક જગત સાથે હેમલેટને જે સંબંધ હતો તે ઓસવાલ્ડે ગુમાવ્યો હતો. તેની પાસે એને દોરી શકે કે ચેતવી શકે એવું કોઈ આંતરિક શ્રદ્ધાનું બળ નથી. તેની પાસે મહત્તાનું આરોપણ થઈ શકે તેવા મહાન સદ્ગુણો કે મહાન દુર્ગુણો પણ નથી. આથી એ મૃત્યુ પામે છે ત્યારે તેનું મૃત્યુ કે મૃત્યુની રીત અને સંજોગો – એના નાનકડા વર્તુળની બહારના કોઈ પણ માણસ માટે મહત્ત્વનાં નથી.

આજે ૨૧મી સદીમાં પ્રવેશી ગયેલી માનવજાત ઉપર પણ અણુશસ્ત્ર, રાષ્ટ્ર રાષ્ટ્ર વચ્ચેનાં યુદ્ધો, જાતીય કે વંશીય હિંસક અથડામણો, મોટાં રાષ્ટ્રોનું અન્ય ઊગતાં કે નબળાં રાષ્ટ્રોનું રાજકીય કે આર્થિક શોષણ વગેરે જે રીતે ચાલી રહ્યું છે તે એ જ સ્પષ્ટ કરે છે કે ભલે રાજ્યના, કાયદાના, કે પોલીસના ડરથી લોકોની બાહ્ય સુરક્ષા ને સંસ્કારિતા જળવાઈ રહેલી દેખાતી હોય પણ ભીતરમાં તો પ્રત્યેક માણસના ચિત્તમાં એ જ હજારો વર્ષ પહેલાંની આદિમ વૃત્તિઓ એક યા બીજી રીતે દબાયેલી, સંઘરાયેલી પડી છે જે અવસર મળતાં પૂરા વેગથી નીકળી આવે છે.

પ્રો. નિકોલ કહે છે કે ઈ. સ. પૂર્વે ચોથી સદીના અંતભાગ સુધીમાં ગ્રીક ટ્રેજેડીની ઓસરતી જતી પ્રક્રિયામાં યુરિપિડિસે પણ ફાળો આપ્યો. પરંતુ તેમ છતાં તેણે બહાદુરીપૂર્વક કેટલાક જબરદસ્ત વિષયો છેડ્યા. કમનસીબે ગ્રીસની બહારનાં સર્જકોએ ઇસ્કલસ અને સોફોક્લિસને બદલે યુરિપિડિસનાં નાટકોનું વધારે અનુકરણ કર્યું અને તેમાંય તેના સેન્સેશનલ વિષયોમાં તેમને વધારે રસ પડ્યો ! મોડર્ન થિયેટર અથવા રિયાલિસ્ટિક સ્કૂલના સર્જકો આ પ્રકારના થિમ અને કેરેક્ટર્સથી ભારે આકર્ષાયા છે. સ્ટ્રીન્ડબર્ગથી માંડીને ઓસ્બોર્ન સુધીના લેખકોની કલમે આવા intense plays લખાયાં છે.

(તા. ૨૨ મે, ૨૦૦૮ના રોજ ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ આયોજિત શ્રી ભદ્રંકર વિદ્યાદીપક જ્ઞાન-વિજ્ઞાન વ્યાખ્યાનશ્રેણી નિમિત્તે અપાયેલ વક્તવ્ય)

૧

સમીક્ષા/ગ્રંથાવલોકન

ચિત્રકાર, છબિકાર, શિલ્પકાર અને.... | અજય પાઠક

['ઓળખ્યાં એવાં આલેખ્યાં' : લે. મુનિકુમાર પંડ્યા, પ્ર. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, અમદાવાદ, પ્ર.આ. ૨૦૦૭, પૃ. ૧૫૯, કિં. રૂ. ૯૦/-]

પોતાની આસપાસની સૃષ્ટિનું નિરીક્ષણ-પરીક્ષણ કરવું, પરિસ્થિતિનું આકલન કરવું અને તે અંગે પ્રતિસ્પંદ દાખવવો એ એક માનવીય પ્રવૃત્તિ છે. કલાકાર આ પ્રવૃત્તિને થોડા વિશેષભાવે સેવે છે. પ્રકૃતિના વિવિધ અંશોને ઓળખવા, ક્યારેક પોતાના ખાસ દષ્ટિકોણથી ઓળખવા, પ્રચલિત રીતરસમો કરતાં કેંક નોખી રીતે ઓળખવા માટેનો કલાકારનો એક વિશેષ ઉદ્દેશ હોય છે. ચિત્રકાર પોતે ઝીલેલ છબિનું પીંછી અને રંગો / રેખાઓ દ્વારા સુંદર ચિત્ર સર્જે છે. છબિકાર 'કેમેરા દ્વારા અમુક આગવા દષ્ટિકોણથી છબિ' કેમેરામાં કંડારે છે. શિલ્પકાર પથ્થરની શિલામાંથી ટાંકણા, હથોડી દ્વારા શિલ્પ/મૂર્તિનું નિર્માણ કરે છે. આવી જ કલાનિર્માણની પ્રક્રિયામાંથી સાહિત્યકાર / શબ્દકાર પસાર થાય છે. સાહિત્યકાર પોતે મનમાં ઝીલેલ છબિને શબ્દના / ભાષાના માધ્યમથી આલેખે છે. તેની આ આલેખનમથામણમાં ચિત્રકાર, છબિકાર, શિલ્પકાર ત્રણેય કલાકારોની કલાનિર્માણપ્રક્રિયા સમાયેલી જણાય છે. ક્યાંક તેની દષ્ટિકોણ છબિકારની જેમ આગવો હોય છે અને એ દષ્ટિકોણમાં સૌંદર્ય સમાયેલું હોય છે. ક્યારેક ચિત્રકારની માફક સાહિત્યકાર રંગ / રેખાઓનું સૌંદર્ય સર્જે છે. તો એ વાત નિશ્ચિત છે કે શિલ્પકારની હેસિયતથી સાહિત્યકાર ઘણું બધું જતું કરીને હાથવગી માહિતી / પ્રાપ્ત અનુભવમાંથી શબ્દનું શિલ્પવિધાન સિદ્ધ કરે છે. સાહિત્યનાં જુદાં જુદાં સ્વરૂપોમાં આ સર્જનપ્રક્રિયા દષ્ટિગોચર થઈ શકે પરંતુ ચરિત્રનિબંધ જેવા સાહિત્યસ્વરૂપમાં આવી સર્જકપ્રક્રિયા વિશેષ રૂપે દષ્ટિગોચર થવાનો સંભવ છે. શ્રી મુનિકુમાર પંડ્યાનાં પ્રસ્તુત પુસ્તકમાંથી પસાર થતાં આ વાતની પ્રતીતિ થાય છે. નિરૂપિત વ્યક્તિઓને ઓળખવામાં આ સર્જકે અપનાવેલ દષ્ટિકોણ એક કલાકાર / છબિકારનો છે. વ્યક્તિચિત્રોનું નિર્માણ કરવામાં / આલેખનમાં અપનાવેલ અભિગમ ચિત્રકાર / શિલ્પકારનો છે. ચરિત્રને કંડારવામાં લેખક ઘણીબધી ઉપલબ્ધ માહિતીનો ત્યાગ કરીને, કેટલીક વિગતોને સર્જનાત્મક સંસ્પર્શ આપીને ચરિત્રનિબંધનું સૌંદર્ય નિષ્પન્ન કરે છે. ચરિત્રનિબંધ કહેતાં આ રેખાચિત્રો / શબ્દાંકનો લલિત નિબંધના આ સ્વરૂપના સાહિત્યની સમૃદ્ધિમાં સુંદર ઉમેરો કરે છે. અહીં 'વિનોદની નજરે' જેવો દષ્ટિકોણ નથી છતાં લેખનમાં વિનોદ જરૂર છે. અહીં 'ઝબકાર'નો અભિગમ નથી છતાં કલમના એક લસરકે ઝબકાર અવશ્ય પ્રગટ થાય છે. અહીં 'સત્યકથાઓ' માત્ર નથી પરંતુ કલ્પના અને સત્ય / વાસ્તવના સુભગ મિશ્રણવાળું સ્મૃતિચિત્રનું સૌંદર્ય છે. વાર્તાકાર મુનિકુમારનો કથન-કસબ તેમને ચરિત્રલેખનમાં ઉપકારક બન્યો છે, બલકે ક્યારેક પોતાની વાર્તાઓ કરતાં ચરિત્રલેખનની કલા વધુ ચઢિયાતી બની આવી હોય તેમ અનુભવાયું છે.

આ પુસ્તકમાં ૩૦ ચરિત્રનિબંધો છે. તેનું વર્ગીકરણ જોઈએ તો આઠ-નવ પ્રતિષ્ઠિત સાહિત્યકારોનાં રેખાચિત્રો છે. પાંચેક ચિત્રો કુટુંબીજનોનાં છે. ત્રણ ચિત્રો જ્ઞાતિસમાજમાંથી પસંદ કરેલી વ્યક્તિઓ વિશેનાં છે. વ્યવસાયના સ્થળેથી કેટલાક સહકર્મચારીઓનાં ચિત્રો છે. થોડાં ચિત્રો આસપાસના સમાજમાંથી પસંદગી પામેલી વ્યક્તિઓનાં છે. ૧૨ વિદ્યમાન વ્યક્તિઓનાં ચરિત્રો છે અને ૧૮ સદ્ગત વ્યક્તિઓનાં સ્મૃતિચિત્રો છે. બા., દાદીમા, સિદ્ધિદેવી, રળિયાતડોસી વગેરે પાંચેક નારીવિષયક ચરિત્રો છે. ૨૩ નિબંધો પુરુષ પાત્રો અંગે છે. એક દંપતી અંગે લેખ છે તો એક કુટુંબકથા છે. લેખકના અંગત અનુભવ / પરિચયક્ષેત્રમાંથી કેટલાંક ચરિત્રો આકાર પામ્યાં છે જ્યારે કેટલાંક પ્રસિદ્ધ અને જાહેર જીવનના ક્ષેત્રમાંથી ચરિત્ર પસંદ થયાં છે. લેખકે શીર્ષક પસંદ કર્યું છે – ‘ઓળખ્યાં એવાં આલેખ્યાં.’ સ્વાભાવિક છે કે અંગત અનુભવક્ષેત્રમાંથી પસંદ થયેલ ચરિત્ર વધુ સુંદર અને સંવેદનપૂર્ણ આલેખન પામ્યું હોય. બા., દાદીમા, દાદાજી, રળિયાતડોસી વગેરે ચરિત્રો આ રીતે સ્મરણીય બન્યાં છે. ‘દાદાજી’નું ચરિત્ર બે ભાગમાં છે. પૂર્વાર્ધનું આલેખન દાદાજીનું પાત્ર ઉપસાવે છે અને ઉત્તરાર્ધમાં લેખકનું દાદાજી સાથેનું નિજ સંવેદન ભળે છે. કરુણનો આછો સ્પર્શ વાચકનાં નેત્રો સજળ બનાવે છે. ગઈ કાલની સંયુક્ત કુટુંબજીવનની માધુરીનો સ્પર્શ થાય છે.

વ્યવસાયના સ્થળેથી સહકર્મચારીનાં ચરિત્રો પૈકી ‘કિરીટસિંહ રણજિતસિંહ ઝાલા’નું વ્યક્તિચિત્ર યાદગાર આલેખન પામ્યું છે. ભાવનગર જિલ્લાના સોનગઢની ગુરુકુળ હાઈસ્કૂલમાં શિક્ષક અને ગુરુકુળ આશ્રમના અધ્યક્ષ તરીકે કામ કરતા કિરીટસિંહની સ્વભાવ-લાક્ષણિકતાઓને પ્રગટ કરતું આલેખન પાત્રને સરસ ઉપસાવે છે, તાદૃશ્ય બનાવે છે, લેખકની શૈલીનો વિશેષ પણ અહીં જોવા મળે છે.

જ્ઞાતિસમાજમાંથી ભાવનગરની ત્રણ વ્યક્તિઓ અંગે અહીં નિબંધો મૂકવામાં આવ્યા છે. ‘ગજાનન ઉ. ભટ્ટ’, ‘સવુદાદા’ તથા ‘મહોરા વિનાનો માણસ – બકુલ શુક્લ. સવુદાદા અને ગજાનન ભટ્ટ સદ્ગત છે, બકુલ શુક્લ વિદ્યમાન છે. ગજાનન ભટ્ટ વિશેની માહિતી વગેરે પરોક્ષ રીતે કુટુંબીજનો કે અન્ય રીતે પ્રાપ્ત કરીને ચરિત્રનિબંધ લખાયો છે. સવુદાદા બોટાદમાં શિક્ષક હતા. લેખકનું ગામ. બકુલ શુક્લ લેખકના પરિચયવર્તુલમાંથી આવે છે. બકુલ શુક્લ અને તેમના પરિવારજનોમાં રહેલી અનેક લાક્ષણિકતાઓ, પરંપરાભંજક સ્વભાવ, અસાધારણ હિંમત અને અરૂઢ વ્યક્તિચેતનાનું સુરેખ આલેખન લેખક કરી શક્યા છે. જેઓ બકુલ શુક્લથી પરિચિત છે તેમને પ્રસ્તુત આલેખમાં ખૂબ મજા આવશે અને જેમને બકુલ શુક્લનો પરિચય નથી તેમને ખાસ રૂબરૂ મળવાનો ઉમંગ પ્રગટશે. ચિત્રકાર, છબિકાર, શિલ્પકાર અને સાહિત્યકારનો સુભગ સમન્વય આ રેખાચિત્રમાં જોવા મળે છે.

વિદ્યમાન સાહિત્યકારોમાંથી ‘રઘુવીર ચૌધરી’, ‘આ છે ભોળાભાઈ’, ‘મોહમ્મદ માંકડ’ અને ‘નરોત્તમ પલાણ’ અંગે સુંદર આલેખન પ્રાપ્ત થાય છે. સદ્ગત સાહિત્યકારોમાં ‘કવિવરની સંનિકટ’ – રવીન્દ્રનાથ ટાગોર અંગે, ‘ધરતીનો લાડકવાયો’ – ઝવેરચંદ મેઘાણી અંગે, ‘હસમુખ પાઠક’ તથા બકુલ ત્રિપાઠી વિશે નિબંધો છે. હસમુખ પાઠક અને બકુલ ત્રિપાઠી અંગેનાં આલેખન પ્રભાવ ઊભો કરતાં નથી. મેઘાણી તથા રવીન્દ્રનાથ ટાગોર અત્યંત જાણીતા સાહિત્યકારો હોઈને પ્રસ્તુત આલેખનમાં કશું નવું પ્રાપ્ત થતું નથી. રવીન્દ્રનાથ અંગેનાં આલેખનમાં ચૈત્રેયી દેવીનો ખૂબ આધાર લેવામાં આવ્યો છે. લેખકનો આગવો દૃષ્ટિકોણ પ્રાપ્ત

થતો નથી. જોકે મેઘાણી અંગે નોંધાયેલ બોટાદમાં બનેલા પ્રસંગોના આલેખનમાં લેખકની અંગત જાણકારીનો રણકો અનુભવાય છે. વિદ્યમાન સાહિત્યકારો અંગે જે ચિત્રો સર્જવામાં આવ્યાં છે તે ખૂબ રસપ્રદ બન્યાં છે. તેમાં ‘નરોત્તમ પલાણ’ અને ‘રઘુવીર ચૌધરી’માં લેખક ખીલ્યા છે. ‘.....તેમને માટે ખાદી એ દેખાવ માટેનો પોશાક નથી. અને દેખાવ તો ઉત્તર ગુજરાતના આ આંજણા પાટીદારનો ગ્રીક યોદ્ધા જેવો લાગે. ઊંચી દેહયષ્ટિ, પાતળા હોઠ, તીણું નાક, સહેજ લાંબી હડપચી. પણ યોદ્ધા જેવી કઠોરતાના સ્થાને ચમકતી આંખો અને પાતળા હોઠમાંથી સ્નેહવર્ષા થતી અનુભવાય. સાબરમતીના લય જેવો આછો ઘેરો અવાજ સામી વ્યક્તિ પરના વિશ્વાસનો ઘોતક બને છે. અને એનામાં આત્મવિશ્વાસ ઊભો કરે છે. રઘુવીર દાઢી રાખે તો બાહ્યાભંતર બંને રીતે અબ્રાહમ લિંકનનો ખ્યાલ કરાવે.’ રઘુવીર ચૌધરી વિશેનું શબ્દચિત્ર લેખકની નિરીક્ષણશક્તિ અને વર્ણનશક્તિ બંનેનો પરિચય કરાવે છે. રઘુવીરના આંતરિક વ્યક્તિત્વ, તેમની કવિતા અને અન્ય સાહિત્ય સર્જનને વણી લઈને આલેખન થયું છે તેથી એક આસ્વાદ્ય ચરિત્રનિબંધનો અહેસાસ કરાવે છે. નરોત્તમ પલાણ અંગે આવું જ આસ્વાદ્ય ચિત્ર પ્રાપ્ત થાય છે. વધુમાં પલાણ અંગેના આલેખનમાં પ્રસંગકથન અને તેમાંથી પ્રગટતું પલાણનું વ્યક્તિત્વ નિરૂપાયું છે જે વાચકને યાદગાર વાચનનો અનુભવ કરાવે છે.

મુનિકુમાર ગદ્યસર્જનની વિવિધ પ્રયુક્તિઓ જાણે છે. કથન, વર્ણન, સંવાદ અને મર્માર્ણુ હાસ્ય, લોકબોલી(કાઠિયાવાડી)નો સમુચિત ઉપયોગ, કેટલાક ખાસ શબ્દપ્રયોગો ઉલ્લેખનીય છે. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની શતાબ્દી ગ્રંથશ્રેણીનું આ છઠ્ઠીસમું પુસ્તક છે શ્રી ભારતી ૨. દવે પ્રકાશકીય મિતાક્ષરી નોંધમાં જણાવે છે, ‘‘ચરિત્રઆલેખનમાં સર્જકની કલમ ધ્યાનાકર્ષક છે.’’ અહીં ઉમેરી શકાય કે ‘ઓળખ્યાં એવાં આલેખ્યાં’માંના ચરિત્રનિબંધો લેખકને એક સિદ્ધહસ્ત ચરિત્રલેખક તરીકે સ્થાપે છે. લેખકની અનુભવમૂડીમાંથી આવાં વધુ સર્જનો પ્રાપ્ત થાય !

સંવેદનશીલ ભીતરનો આલેખ : ‘ત્યાં મારું ઘર હતું’ | નવનીત જાની

[‘ત્યાં મારું ઘર હતું’ : વીનેશ અંતાણી, આર. આર. શેઠની કંપની, ૨૦૦૭, પૃ. ૬+૧૨૨, કિં. રૂ. ૬૫/-]

સર્જક જ્યારે પોતાના ભીતરની ભોંય સાથે તાદાત્મ્ય સાધે છે ત્યારે એની સંવેદનશીલતાનાં અનેક પડળોને ખૂલવાનો અવકાશ સાંપડે છે. નિજત્વમાં ડૂબકી લગાવતો સર્જક કેટલાંય પાણીદાર મોતીઓની ભેટ લઈને બહાર આવે ત્યારે શબ્દ એની રાહ જોતો હોય છે. શબ્દની નિર્બંધતાને આલોકિત કરવા છટપટતી સંવેદના અનેક પ્રકારે સર્જકીય દૃષ્ટિને પડકારતી રહે છે. સામે પક્ષે સર્જક પણ આવી સંવેદનાને શબ્દબદ્ધ કરવા કટિબદ્ધ થાય ત્યારે કેવું સરસ પરિણામ સાંપડે છે એ જોવા વીનેશ અંતાણીના ‘ત્યાં મારું ઘર હતું’ નિબંધસંગ્રહને જોવો રહ્યો.

ખ્યાત નવલકથાકાર, વાર્તાકારનો, ‘પોતપોતાનો વરસાદ’, ‘ધુમાડાની જેમ’ અને ‘આત્માની નદીને કાંઠે’ પછીનો આ ચોથો નિબંધસંગ્રહ છે. સર્જક આ નિબંધપરિપાકને ‘ભીતરે ચાલેલી ખાંખત’નું પરિણામ ગણાવે છે. આ સંગ્રહમાં સમાવિષ્ટ નિબંધોને સર્જકે ‘અંદર’ (૧૦

નિબંધો), ‘બહાર’ (૨૦ નિબંધો) અને આખા લેખો પુસ્તકમાં મૂકવા જેવા ન લાગે એને તારવી-ટૂંકાવીને ‘આસપાસ’ વિભાગમાં મૂક્યા છે.

‘અંદર’ વિભાગના આત્મલક્ષી નિબંધો ‘ત્યાં મારું ઘર હતું’, ‘અવશેષના ઢગલા પર’, ‘એક આંખમાં સ્મૃતિ, બીજામાં સપનું’ છવ્વીસ જાન્યુઆરી, બે હજાર એકના દિવસે ગુજરાત-કચ્છમાં થયેલા ભીષણ ભૂકંપ બાદની માનવીય સંવેદનાને વાચા આપે છે. લેખકનું વતન આ ધરતીકંપમાં હતું ન હતું થઈ ગયું છે. જ્યાં લેખકે પોતાના શૈશવનો સમય વિતાવ્યો હતો એ ઘર હવે રહ્યું નથી. બધું બદલાઈ ગયું છે. ખંડેર અવસ્થા ભોગવી રહ્યું છે.

લેખક પોતાના પડીને પાદર થઈ ગયેલા ઘર સાથે પોતાનો શરૂઆતનો સર્જકીય સંબંધ સંભારે છે. જે ઘરમાં લેખકને શબ્દો હાથ લાગ્યા હતા એ ઘર લેખક ભીની નજરે જોઈ રહ્યા છે.

“ધરતીકંપને લીધે એ ઘરને નુકસાન થયું નહોતું. એ ભયાનક આંચકાઓને ખમી ગયું હતું. ત્યાર પછી જ્ઞાતિના સંચાલકોએ બીજાં મકાનો સાથે મારા ઘરને પણ તોડાવી નાખવાનો નિર્ણય લીધો હતો. ધરતીકંપ થયો તેના થોડા મહિના પહેલાં મેં એ ઘર પરનો ભાડવાત તરીકેનો હક્ક છોડી દીધો હતો. ત્યાર પછી જે ઘરમાં હું વસતો હતો એ ઘર મારા મનમાં વસવા લાગ્યું હતું.” (પૃ. ૦૪)

જમીન પરના ઘરથી લઈ મનમાંના ઘર સુધીની યાત્રામાં એક દુઃસ્વપ્ન સમી પીડા સમાયેલી છે. લેખકે ભલે ભાડવાત તરીકેનો હક્ક છોડી દીધો, ઘરે લેખક પરનો હક્ક – પોતાના રહેવાસી પરનો હક્ક નથી છોડ્યો. આ એક સૂક્ષ્મ સંવેદનબંધ છે, જે લેખક મિશે સારી માનવજાતને બાંધી રાખે છે.

‘અવશેષના ઢગલા પર’ નિબંધમાં લેખકનો એક મર્મપ્રશ્ન હર કોઈ સંવેદનશીલ મનુષ્યના હૃદયમાં સળકો ઊભો કરવા સક્ષમ છે. લેખકને પ્રશ્ન થાય છે કે, કચ્છમાં રણ હોવાની પરિસ્થિતિ ઓછી હતી કે છવ્વીસમી જાન્યુઆરી, બે હજાર એકની સવારે વિનાશકારી ભૂકંપ થયો ? આ ભૂકંપના પરિણામે આંખ સામે ખડકાયેલા અનેક અવશેષઢગલા લેખકની મનઃસ્થિતિને ભૂતકાળ અને ભવિષ્યકાળ એવા બે ખંડમાં વહેંચી દે છે. પૂર્વે શું હતું અને ભવિષ્ય કેવું હશે એવા બે અટકળપ્રશ્નો વર્તમાનના એક દર્શન ઉપર લઈ જાય છે, “આજે આપણી સામે જે કંઈ દેખાય છે તે બધું જ છેવટે તો એક કોટોગ્રાફ રૂપે જ અંત પામવાનું છે.” (સુસાન સોન્ડાગ)

‘એક આંખમાં સ્મૃતિ, બીજામાં સપનું’માં લેખક ભૂજના ભવ્ય ઇતિહાસને સંભારે છે. ગંધ, અવાજ, મકાનવ્યવસ્થા, ગલીઓ, તળાવ, મ્યુઝિયમ, છતેડીઓ, ટાઉનહોલ, ઈન્દિરાબાઈ ગર્લ્સ સ્કૂલ, સોનીવાડ, વાણિયાવાડ, નાગરચકલોથી ઊભરાતું ભૂજ ધરતીકંપને લીધે ધ્વસ્ત થઈ ગયું છે. ઐતિહાસિક મહેલો – મહાલયોનો ઈ. સ. ૧૮૧૯ના ભૂકંપે ભોગ લીધો હતો. પછી પાછા બેઠા થયેલા ભૂજને ઈ. ૨૦૦૧નો ભૂકંપ ભરખી ગયો. લેખક આમ છતાંય શ્રદ્ધાનો રણકો દર્શાવતાં જણાવે છે, “અમારી એક આંખમાં સ્મૃતિઓ છે, બીજી આંખમાં સપનું છે.”

‘અતડા પડી જવાની વય’માં ઉંમરના એક નિશ્ચિત પડાવે સાલતી એકલતા વિશે લેખક કહે છે, “આ ઉંમરમાં પ્રવેશલો માણસ પોતાની સ્મૃતિઓમાં ભટકવા લાગે છે. આ ઉંમરે એ ક્યાંય પાછો વળી શકતો નથી.” આ ઉંમરમાં મૃત્યુના વિચાર આવવા લાગે છે અને એક પ્રકારનો ડર સતાવે છે. માણસ ન તો કોઈનામાં પોતાનો આશરો શોધી શકે છે કે ન તો પોતાનામાંથી

કોઈ ઉકેલ શોધી શકે છે. લેખકે આ નિબંધમાં વૃદ્ધત્વની સ્થિતિ વિશે સચોટ ચિંતન આપ્યું છે.

‘ઝબૂક ઝબૂક થાય એવું સુખ’ અને ‘પાંચ માઈલના અંતરવાળું સાયુજ્ય’માં લેખક પૂર્વ-પશ્ચિમના દાંપત્યજીવનની વ્યાખ્યા મૂકી આપે છે. ‘ઝબૂક ઝબૂક’માં રોજ સાથે ચાલવા જતા વૃદ્ધ દંપતી અને ‘પાંચ માઈલના...’માં પોતપોતાના જૂના ઘરમાં અલગ રહેતા દંપતીનું ચિત્ર આપવામાં આવ્યું છે.

‘તારલા ઝબૂકવા લાગે છે’માં અમેરિકામાં ચારથી આઠ વર્ષનાં બાળકોને એમની દષ્ટિએ ‘પ્રેમ’ એટલે શું ? એ પૂછવામાં આવતાં, એમની પાસેથી પ્રેમની જુદી જુદી પણ કેવી રસપ્રદ વ્યાખ્યાઓ સાંપડી એનું ચિત્રણ કરવામાં આવ્યું છે. એમાં રેબેકા નામની આઠ વર્ષની બાળકીનો જવાબ કંઈક આવો છે, “મારી દાદીમાને સંધિવા છે અને તે કારણે એ પોતાના નાખ જાતે રંગી શકતી નથી. મારા દાદા મારી દાદીના નાખ રંગી આપે છે – દાદાને પોતાને સંધિવાનું દરદ છે તે છતાં પણ...!”

સમય બદલાતાં બાળકોની કલ્પનાઓ પણ કેવા જુદાં વાઘાંની અપેક્ષા રાખે છે અને એમની જિજ્ઞાસા પણ પુરાણી બાળવાર્તાઓને ગાંઠતી નથી એની વાત ‘હવે ચક્કી ચોખા ખાંડતી નથી’માં કરવામાં આવી છે. બાળકોના જિજ્ઞાસારસને સંતોષતી પરંપરિત બાળકથાઓની શી દશા થઈ છે એ વિશે ખેદ પ્રગટ કરતાં લેખક કહે છે, “ક્યાંક દૂર પંચતંત્ર અને હિતોપદેશની ચોપડીઓ રદીવાળા રેકડીમાં નાખીને લઈ જાય છે. મિયાં ફૂસકી ઉદાસ બેઠા છે... કોણ હાતિમતાઈ અને કોણ ટારઝન ? હવેતો સ્પાઈડરમેન અને પોકેમન આવી ગયા છે.” બદલાયેલો જમાનો, બદલાયેલું ભણતર, બદલાયેલાં મા-બાપ આપણી ચિરકાલીન બાળવાર્તાઓને ક્યાંક પાછળ છોડીને આગળ ધપી રહ્યાં છે. અને એને કારણે જ કદાચ આજે બાળવાર્તાની પેલી નિરાંત નથી – ખાધું, પીધું ને રાજ કીધું !

લેખકે આ સંગ્રહના અંતે ‘આસપાસ’ નામનો વિભાગ મૂક્યો છે. જેમાં લેખકે કેટલાક પ્રસંગો, વિચારોને સારવીને મૂક્યા છે. આકાશવાણીની નોકરી દરમિયાન વિથોણ ગામેથી આવેલો વૃદ્ધ મચ્છુ હોનારતમાં તણાઈ ગયેલા પોતાના પુત્રની શોધ માટે લેખકની મદદ માગે છે. લેખક યેનકેન પ્રકારે રેડિયો દ્વારા એની જાહેરાત કરાવવાની કોશિશ કરે છે. અને છેવટે નિરાશ થઈને પુત્રના મૃત્યુના પાકા સમાચાર મેળવી આકાશવાણીના કોરિડોરમાંથી ચાલ્યા જતા વૃદ્ધનું હૃદયવિદારક ચિત્ર લેખકે આપ્યું છે. આ ઉપરાંત જંગલમાં છોડ-બીજ રોપતો ‘આરણ્યક’નો યુગલપ્રસાદ, ઓસ્ટ્રેલિયન પાદરી ગ્રેહામ સ્ટુઅર્ટ સ્ટેઈન્સ અને તેના બે દીકરાઓને જીવતા સળગાવી દેવાની ઘટના, હિન્દીના પ્રખ્યાત સાહિત્યકાર ડૉ. ધર્મવીર ભારતીએ પોતાની ગરીબ અવસ્થામાં ‘દેવદાસ’ ફિલ્મ જોવાને બદલે એથી ઓછા પૈસામાં ખરીદેલું ‘દેવદાસ’ પુસ્તક-પ્રસંગ, ઐશ્વર્યા રાયનો ઈન્ટરવ્યૂ-પ્રસંગ, જેમ્સ બ્રેડલીની નવલકથા ‘ધ ડીપ ફિલ્મ’ વિશે લેખકે રોચક રીતે લખ્યું છે. આ બધા પ્રસંગો સામાન્ય માનવની અસામાન્યતા પ્રગટ કરનાર છે.

આ નિબંધસંગ્રહની લાક્ષણિકતા છે એનું ભાષાકીય લાઘવ અને ચિત્રાત્મકતાયુક્ત શૈલી. લેખક ખૂબ સાદી સરળ ભાષામાં પોતાની સંવેદના પ્રગટ કરી શકે છે. એમાં સચોટતા અને હૃદયસ્પર્શ પમાય છે. સંગ્રહના નિબંધો ટૂંકા હોવા છતાં એના ગહન વૈચારિક પરિમાણને કારણે ભાવકને લાંબા સમય સુધી ચિંતન કરવા માટે પ્રેરશે. લેખકે અનેક દષ્ટાંતો, સંદર્ભો, પૂર્વ-પશ્ચિમ

સર્જકોનાં અવતરણોથી આ નિબંધોને પ્રમાણભૂતતા આપવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. ખાસ કરીને વતન વિશેનાં સ્મરણો રજૂ કરતા નિબંધો અને ભૂકંપ વિશેનાં શબ્દચિત્રો જોતાં આ વાતની ખાતરી થયા વગર રહેતી નથી.

સર્જકની ભીતરની ભોંય કેટલી આર્દ્ર, કેટલી સંવેદનશીલ હોય એ પામવું હોય તો આ નિબંધમાંથી પસાર થવું રહ્યું.

૧

પરિષદવૃત્ત

સં. અનિલા દલાલ

(૧) બાળસાહિત્યનું સર્જન સરળ નથી, અઘરું છે – શ્રી નિર્મિશ ઠાકર

‘ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ’ અને ‘સાહિત્ય સંગમ’ (સુરત)ના સંયુક્ત ઉપક્રમે શ્રી ચંદ્રકાન્ત શેઠપ્રેરિત બાળકિશોર-વ્યાખ્યાનમાળામાં ગુજરાતી બાળસાહિત્યમાં પાત્રો અને તેનું મહત્ત્વ પર વક્તવ્ય આપતાં સાહિત્યકાર શ્રી નિર્મિશ ઠાકરે કહ્યું કે, બાળકો માટે ચિત્ર વિનાનું સાહિત્ય કલ્પી શકાતું નથી. અંગ્રેજી અને ગુજરાતી બાળસાહિત્યમાંથી અનેક લેખકો અને એમનાં વિખ્યાત પાત્રોનો ઉલ્લેખ કરીને કહ્યું કે, એમના વિકાસમાં બાળસાહિત્યનો મહામૂલો ફાળો રહ્યો છે. અલબત્ત, બાળસાહિત્યકારે સર્જન દરમિયાન રાખવાની સાવધાની વિશે પણ વિગતે વાત કરતાં શ્રી નિર્મિશ ઠાકરે કહ્યું કે, બાળકને ખોટો મેસેજ ન મળે એવું વાર્તામાં આયોજન હોવું જોઈએ. સર્જકે સરમુખત્યાર બનવાનું નથી, પણ બાળક જેવા બનીને સર્જન કરવાનું છે. પ્રમુખસ્થાનેથી બાળસાહિત્યકાર શ્રી મોહનભાઈ વાઘેલાએ જણાવ્યું કે, વાર્તામાં પાત્ર છવાઈ જવું જોઈએ. શ્રી રવીન્દ્ર પારેખે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનો પરિચય આપી વ્યાખ્યાનમાળાનો ઉદ્દેશ સમજાવ્યો હતો. શ્રી જનક નાયકે કાર્યક્રમનું સંચાલન કર્યું હતું.

તા. ૨-૪-૨૦૦૯ના રોજ પરિષદ અંતર્ગત સ્વીન્દ્રભવનના ઉપક્રમે ‘બે વિશ્વયુદ્ધો અને રવીન્દ્રનાથ’ એ વિશે શ્રી નિરંજન ભગતે વક્તવ્ય આપ્યું હતું. તે સમયગાળા દરમિયાન રવીન્દ્રનાથે રચેલાં કેટલાંક કાવ્યોનું વક્તાએ પઠન કર્યું હતું, જેમાં કવિ રવીન્દ્રનાથે જુદી જુદી રીતિએ યુદ્ધની – કોઈ સંકટની આશંકા અને પૂર્વધારણાઓ વ્યક્ત કરી હતી.

(૩) પરિષદ સંચાલિત ‘પાક્ષિકી’ અંતર્ગત તા. ૨-૪-૦૯ની સાંજે શ્રી જિજ્ઞેશ બ્રહ્મભટ્ટે ‘સ્વર્ગારોહણ’ વાર્તાનું પઠન કર્યું હતું, જેમાં જીવનનાં ઉન્નત શિખરો સર કરવાનાં માણસનાં મનોમંથનને કપોલકલ્પિત રીતે – મનરૂપી વાંદરાને લઈને રજૂ કરવામાં આવેલું હતું. અગાઉની આ જ પ્રકારની છ વાર્તાઓ સાથે આ વાર્તાએ ઉઘાડેલા નવા જ વિશ્વથી ઉપસ્થિત રસિકોએ નવો અવાજ મળ્યાનો આનંદ વ્યક્ત કર્યો હતો.

(૪) ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદે તા. ૧૩-૪-૨૦૦૯ની સાંજે પૂ. વિમલાતાઈ, શ્રી વિનોદ મેઘાણી, શ્રી આસિમ રાંદેરી, શ્રી દિનેશ કોઠારી તથા અન્ય સ્વર્ગસ્થ સર્જકોને શ્રદ્ધાંજલિ અર્પવાનો કાર્યક્રમ આયોજિત કર્યો હતો. શ્રી પ્રકાશ ન. શાહે પૂ. તાઈને અંજલિ અર્પતાં ‘ચેતનાની સ્વતંત્રતાનું અસ્તિત્વ’ વિશેની પૂ. તાઈની વિચારધારાને એમના જીવનના યથોચિત પ્રસંગો મૂકી રજૂ કરી હતી. શ્રી ભોળાભાઈ પટેલે સ્વર્ગસ્થ વિનોદ મેઘાણીના અનુવાદના કાર્યક્ષેત્રે થયેલાં વિધિવિધ પ્રદાનોને – અંગ્રેજીમાંથી ગુજરાતી અને ગુજરાતીમાંથી અંગ્રેજી અનુવાદ – બિરદાવી અંજલિ આપી. શ્રી રાજેશ વ્યાસ ‘મિસ્કીને’ શ્રી આસિમ રાંદેરીના ગુજરાતી ગઝલ તેમજ ઉર્દૂ ગઝલને શિષ્ટ સ્વરૂપ આપવાના સન્નિષ્ઠ પ્રયાસની અને એમણે શરૂ કરેલી મુશાયરાપ્રવૃત્તિની વાત કરી વંદન પાઠવ્યાં હતાં. શ્રી દિનેશ કોઠારીના ઓછા પણ મૂલ્યવાન સાહિત્યિક પ્રદાનને

આલેખી શ્રી ચંદ્રકાન્ત શેઠ અને શ્રી લાભશંકર ઠાકરે તેમના જીવનના પ્રસંગો રજૂ કરી સ્મરણોજ્જ્વિ પાઠવી. અધ્યક્ષસ્થાનેથી શ્રી રઘુવીર ચૌધરીએ સૌ સદ્ગત સાહિત્યકારોને અંજલિ આપી હતી. ઉપરાંત, અન્ય સ્વર્ગસ્થ સાહિત્યસર્જકો શ્રી મનોજા દેસાઈ, શ્રી અનંત પાઠક તેમજ શ્રી સનત્ ભટ્ટને શ્રદ્ધાંજલિ આપવામાં આવી. શોકઠરાવ પસાર કર્યો હતો. આ શોકસભામાં ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ, ગુજરાત વિદ્યાસભા તેમજ અન્ય સંસ્થાઓ જોડાઈ હતી.

(૫) પરિષદ સંચાલિત ‘પાક્ષિકી’ અને ‘સર્જકો સાથે સંવાદ’ના ઉપક્રમે તા. ૧૬-૪-૨૦૦૮ના રોજ શ્રી રતિલાલ બોરીસાગરે ‘ભાષામાં શુદ્ધ લેખન’ની ચર્ચામાં વિભક્તિથી જોડાયેલા શબ્દો, નામયોગી શબ્દો, લિંગવાચક શબ્દો, દ્વિરુક્ત પ્રયોગો વગેરેની સદષ્ટાંત ચર્ચા કરી હતી.

(૬) શિક્ષણના માધ્યમ અને સંતાનોની કારકિર્દીના પ્રશ્નોની અને મૂંઝવણોની, માતૃભાષાના શિક્ષણથી ગ્રહણશક્તિની – વગેરે બાબતો અંગે પુખ્ત વિચારણા કરવા વિશ્વકક્ષાના જાણીતા ખગોળવિજ્ઞાની અને માધ્યમ વિશે ચિંતન તેમજ ચિંતા કરનાર ડૉ. પંકજ જોષીનું વ્યાખ્યાન તા. ૧૭-૪-૨૦૦૮ની રાત્રે શિક્ષણ મહાવિદ્યાલય, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં યોજવામાં આવ્યું હતું. ગૂજરાત કેળવણી પરિષદે યોજેલા આ કાર્યક્રમમાં ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, ગૂજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ગૂજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ વગેરે સંસ્થાઓનો સહયોગ હતો. ડૉ. જોષીના વ્યાખ્યાન પછી પ્રશ્નોત્તરીનું આયોજન થયું હતું. સભાને અંતે જાણીતા ગાંધીવાદી ચિંતક અને ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ શ્રી નારાયણભાઈ દેસાઈએ પોતાનો દષ્ટિકોણ રજૂ કરી માર્ગદર્શન આપ્યું હતું. વાલીઓ-વિદ્યાર્થીઓની સારી હાજરી હતી. સભાનું સંચાલન શ્રી મનસુખભાઈ સલ્વાએ કર્યું હતું.

(૭) ઉપરોક્ત વિષયના અનુસંધાનમાં – ભાષા, માધ્યમ, માતૃભાષામાં શિક્ષણ – માતૃભાષાનું શિક્ષણ વગેરેના અનુસંધાનમાં – તા. ૧૮-૪-૨૦૦૮ની સવારે પરિષદના ગોવર્ધન સ્મૃતિમંદિરમાં ડૉ. પંકજ જોષીની ઉપસ્થિતિમાં પ્રેસ કોન્ફરન્સ યોજવામાં આવી હતી. શ્રી રતિલાલ બોરીસાગર અને શ્રી ભીખેશ ભટ્ટે સંયોજન કર્યું હતું. શ્રી રઘુવીર ચૌધરીની અધ્યક્ષતામાં યોજાયેલી આ સભામાં પ્રેસ-રિપોર્ટર્સ-લેખકો વગેરેએ ચર્ચામાં ભાગ લીધો અને મૂંઝવતા આ પ્રશ્ન પર ડૉ. જોષીએ પ્રકાશ પાડ્યો હતો અને વાસ્તવમાં કઈ દિશાઓ તરફ જઈ શકાય, શું સંભવિતતાઓ છે તેની પણ ડૉ. જોષીએ છણાવટ કરી હતી.

(૮) પરિષદના ઉપક્રમે શ્રી કાકાસાહેબ કાલેલકર વ્યાખ્યાનશ્રેણીનું પ્રથમ વ્યાખ્યાન, ટાટા ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ ફન્ડામેન્ટલ રિસર્ચ, મુંબઈમાં પ્રોફેસર તરીકે કાર્યરત પ્રસિદ્ધ ખગોળવિજ્ઞાની ડૉ. પંકજ જોષીએ, પરિષદપ્રમુખશ્રી નારાયણ દેસાઈની અધ્યક્ષતામાં ‘ગાંધીનું વિજ્ઞાન’ વિશે તા. ૧૮-૪-૨૦૦૮ની સાંજે પરિષદભવનમાં આપ્યું હતું. શ્રી અનિલા દલાલે સ્વાગત કરી પરિચય આપતાં જણાવ્યું કે ડૉ. જોષી સ્ટીફન હોકિંગ જેવા ખગોળવિજ્ઞાનીની શ્રેણીમાં આવી શકે. આ વ્યાખ્યાન શ્રી કાકાસાહેબ કાલેલકર ગ્રંથપ્રકાશન સમિતિ દ્વારા પરિષદને આપવામાં આવેલા દાનમાંથી યોજવામાં આવ્યું છે તે જણાવ્યું. ડૉ. પંકજ જોષીએ દર્શ્ય માધ્યમની મદદથી પોતાનું વક્તવ્ય રજૂ કર્યું હતું. તેમણે ગાંધીજી વિજ્ઞાન વિરોધી નહોતા એની સ્થાપના કરવા જુદા જુદા સંદર્ભો અને ઘણા ચિંતકોનાં મંતવ્યો રજૂ કર્યાં હતાં. તેમણે માઈક્રોસ્કોપમાંથી નિરીક્ષણ કરતા ગાંધીજીની તસવીર બનાવી હતી. ગાંધીજીને બ્રહ્માંડ વિશે જાણવાની જિજ્ઞાસા હતી તે વાત ગાંધીજીના શબ્દો ટાંકી તેમણે બતાવ્યું હતું. તેમણે જણાવ્યું કે કદાચ ગાંધીજી આજે ટેલિસ્કોપમાંથી નિરીક્ષણ કરવા તૈયાર થયા હોત. વિજ્ઞાની આઈન્સ્ટાઈન સાથે પણ વિજ્ઞાનવિષયક

પત્રવ્યવહાર ગાંધીજીએ કર્યો હતો, તો ‘હિંદ સ્વરાજ’માંથી પણ ડૉ. જોષીએ ઉલ્લેખો આપી ગાંધીજીનું વિજ્ઞાન તરફી વલણ કેવી રીતનું હતું તે દર્શાવ્યું. પ્રમાણભૂત આધારો ટાંકીને આપેલું આ વ્યાખ્યાન વિશદ અને પ્રભાવક રહ્યું. એક વિજ્ઞાનીની નિરૂપણરીતિ એમાં જોઈ શકાતી હતી. અધ્યક્ષપદેથી શ્રી નારાયણભાઈએ પણ ગાંધીજીની વિજ્ઞાન માટેની વિશિષ્ટ વિચારસરણી પર ભાર મૂક્યો હતો. અંતે કોષાધ્યક્ષ શ્રી રાજેન્દ્ર પટેલે આભારદર્શન કર્યું, અને જણાવ્યું કે ડૉ. જોષીએ એમનું પુસ્તક ‘બ્રહ્માંડદર્શન’ સામાન્ય વ્યક્તિ સુધી પહોંચે, માટે એમનો પુરસ્કાર એમાં ફાળવી શાળાઓમાં એ પુસ્તક પહોંચતું કરવું. શ્રી કાલેલકર સમિતિના ટ્રસ્ટીઓનો પણ તેમણે આભાર માન્યો હતો.

(૯) સચ્ચિદાનંદ સમાજસેવા ટ્રસ્ટ, દંતાલી દ્વારા ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને મળેલા દાનમાંથી મૂલ્યનિષ્ઠ, સત્ત્વશીલ તેમજ કર્મશીલ સાહિત્યકારને એમના સાહિત્યસર્જન માટે ‘સચ્ચિદાનંદ સન્માન’ અર્પણ કરવામાં આવે છે તે સન્માન ૨૦૦૬ના વર્ષનું મૂલ્યનિષ્ઠ કેળવણીકાર શ્રી ધીરુભાઈ ઠાકરને તા. ૧૯-૪-૦૮ના રોજ આપવામાં આવ્યું. સૌનું સ્વાગત કર્યા બાદ શ્રી રઘુવીર ચૌધરીએ સ્વામી સચ્ચિદાનંદજીની તેમજ આ દાન વિશેની વિગતો, સન્માન કોને કોને અપાવ્યું વગેરે જણાવ્યું. તેમણે શ્રી ધીરુભાઈના વ્યક્તિત્વનાં થોડાં પાસાં ઉપસાવી ગુજરાત કોલેજ – મોડાસા કોલેજના દિવસો યાદ કર્યાં. ફેકલ્ટી ઓફ પર્ફોર્મિંગ આર્ટ્સ, એમ. એસ. યુનિ.ના ડીન શ્રી મહેશ ચંપકલાલે શ્રી ધીરુભાઈએ નાટ્યક્ષેત્રે કરેલાં પ્રદાન વિશે તેમજ નાટ્યપ્રવૃત્તિ વિશેનાં તેમનાં અભિપ્રાયના મહત્ત્વનાં મર્મસ્થાનો ટૂંકમાં ખોલી આપ્યાં. મધ્યકાલીન સાહિત્યના વિદ્વાન શ્રી ચિમનલાલ ત્રિવેદીએ શ્રી ધીરુભાઈએ ગુજરાતી સાહિત્યનાં વિવેચન-સંપાદન ક્ષેત્રે જે સેવાઓ આપી તેનું બયાન રજૂ કર્યું. આ પછી સન્માનવિધિમાં અધ્યક્ષશ્રી નારાયણભાઈએ શ્રી ધીરુભાઈને શાલ ઓઢાડી સ્મૃતિચિહ્ન આપ્યું તો શ્રી ચિમનભાઈએ રૂ. ૨૫,૦૦૦નો ચેક અર્પણ કર્યો. પોતાના પ્રતિભાવમાં શ્રી ધીરુભાઈએ નર્મદથી મણિલાલ – પંડિતયુગના સાહિત્યકારો અને ગાંધીજી સુધીની ગુજરાતી ચિંતનધારાના વિકાસની વાત કરી. મણિલાલ દ્વિવેદીના વિચારજગતને ધીરુભાઈએ કેન્દ્રમાં રાખ્યું હતું. શ્રી નારાયણભાઈએ અધ્યક્ષપદેથી ધીરુભાઈના મહત્ત્વનાં જીવનકાર્યરૂપ એવા વિશ્વકોશના ક્ષેત્રમાં એમણે પ્રાપ્ત કરેલી ઉપલબ્ધિ પર ભાર મૂક્યો હતો. સભાનું સંચાલન-પરિચય વગેરે શ્રી અનિલા દલાલે કર્યું હતું. શ્રી રાજેન્દ્ર પટેલે આભારદર્શન કર્યું હતું.

S

યશલક્ષ્મી પુસ્તક સહાય યોજના અંતર્ગત આ વર્ષનાં પુસ્તકો જ્ઞાનસાગર વાંચનાલય મુ. ગુંદી, તા. ધોળકા, જિ. અમદાવાદને આપવામાં આવ્યાં છે.

I

‘આખ્યાનકવિ નાકર અને પ્રેમાનંદ’ પર વ્યાખ્યાન

ગુજરાત વિદ્યાસભાના ઉપક્રમે ડૉ. ભોગીલાલ સાંડેસરા વ્યાખ્યાનમાળા ૨૦૦૮-૦૯નું વ્યાખ્યાન ડૉ. ચિમનલાલ ત્રિવેદીએ ૧૩ માર્ચના રોજ ‘આખ્યાનકવિ નાકર અને પ્રેમાનંદ’ વિષય પર આપ્યું હતું. અધ્યક્ષસ્થાને ડૉ. ભોળાભાઈ પટેલ હતા.

નડિયાદનો અક્ષરદેહ

અ.સૌ. ડાહીલક્ષ્મી પુસ્તકાલય ખાતે નડિયાદ જેનું વતન, જન્મભૂમિ યા કર્મભૂમિ હોય તેવા સાહિત્ય ને સાહિત્યેતર લેખકોનો માહિતીકોશ તૈયાર થઈ રહ્યો છે. આ જ્ઞાનકોશ માટે માહિતી મોકલવા વિનંતી છે. સંપર્ક : હસિત મહેતા, માનદ્મંત્રી, અ.સૌ. ડાહીલક્ષ્મી પુસ્તકાલય, સમડી ચકલા, નડિયાદ. ફોન : (૦૨૬૮) ૨૫૬૭૨૭૧ અને ૨૫૨૬૧૧૧.

ઇન્દુ કે. ડી. મહેતાનાં બે પુસ્તકોનું વિમોચન

૨૦ માર્ચે મુંબઈ ખાતે ઇન્દુ કે. ડી. મહેતાનાં બે પુસ્તકો ‘આખરી પડાવ’ અને ‘વારલી કથાઓ’નું વિમોચન શ્રી દિનકર જોષીના હસ્તે થયું હતું.

‘ઉમ્મીદ હોગી કોઈ’નું વિમોચન

ડૉ. સરૂપ ધ્રુવના પુસ્તક ‘ઉમ્મીદ હોગી કોઈ’નું વિમોચન ૨૮ માર્ચના રોજ થયું હતું.

‘લેખિની’ દ્વારા ત્રિવેણીસંગમ કાર્યક્રમ

૨૮ માર્ચે સાહિત્ય, અધ્યાત્મ અને રંગભૂમિના ત્રિવેણીસંગમનો કાર્યક્રમ યોજાયો હતો એમાં સુરેશ દલાલે હળવી શૈલીમાં પોતાની કાવ્યસર્જનની પ્રક્રિયા કહી હતી. હરિભાઈ કોઠારી, ડૉ. પ્રીતિ જરીવાલા અને ડૉ. ભારતી પંડ્યાએ અનુક્રમે અધ્યાત્મ અને એકોક્તિ સંદર્ભે વાત કરી હતી.

‘પાંગરતી કલમે....’નું વિમોચન

નવોદિત ૧૩ ગઝલકારોની ૫૦ જેટલી ગઝલોના સંદર્ભે ‘પાંગરતી કલમે’ અને ઓજસ પાલનપુરીના પુસ્તક ‘ઓજસ’નું વિમોચન અમર પાલનપુરીના હસ્તે થયું હતું. આ કાર્યક્રમ શબ્દસાધના પરિવાર, બનાસકાંઠાના ઉપક્રમે થયો હતો.

ઉપલેટામાં મુશાયરો

૨૮ માર્ચના રોજ ઉપલેટા ખાતે યોજાયેલા મુશાયરામાં દેવેન શાહ, દિલીપ જોષી, આહમદ મકરાણી, ગુણવંત જોષી અને અશરફ મકરાણીએ કાવ્યરચનાઓ રજૂ કરી હતી.

ભગીરથ બ્રહ્મભટ્ટને ‘કુમાર ચંદ્રક’

નિબંધકાર ભગીરથ બ્રહ્મભટ્ટને ‘કુમાર’માં પ્રસિદ્ધ થતી લેખમાળા ‘આથમતાં અજવાળાં’ને અનુલક્ષીને ઈ.સ. ૨૦૦૮નો ‘કુમાર ચંદ્રક’ એનાયત થશે. નિર્ણાયકો ધીરુભાઈ ઠાકર, ચિમનભાઈ ત્રિવેદી અને ચંદ્રકાન્ત શેઠ હતા.

r